

II глава

ШУМАДИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ И ПРВИМ ДАНИМА ОКУПАЦИЈЕ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА ПРЕД АПРИЛСКИ РАТ

Краљевина Југославије није била толико војнички слаба да је морала да доживи слом за свега дванаест дана. Напротив, према критеријумима које су војни аналитичари Европе примењивали пред други светски рат, југословенска краљевска војска како по броју, тако и по обучености, моралним квалитетима па и опремљености, убрајана је међу осам борбено најспособнијих оружаних снага у Европи, а после слома Пољске и Француске, нашла се на петом месту, иза италијанске војске, а испред шпанске и турске. Југославија је имала средње опремљено ваздухопловство и одлично увежбан летачки састав; морнарица је располагала многим пловним јединицама — једном крстарицом, разарачима, и тешким торпиљерима, подморницама и хидроавионима. Копнена војска није располагала оклопном техником, нити је била механизована, мало је имала моторних возила — чак их није било довољно ни за вучу артиљерије средњег калибра. Али пешадија је била опремљена модерним наоружањем и, с обзиром на геофизичка својства ратишта, могла је веома успешно да дејствује, а првенственб на оним просторима који ограничавају употребу оклопне и механизоване борбене технике.

Оружане снаге Краљевине Југославије располагале су борбеним потенцијалом од 1 700 000 људи. Од тога 1 200 000 било је у оперативној војсци (од 20 до 40 година старости претежно) и 500 000 у резерви (од 41 до 50 година старости). Непосредно пред рат у јединицама се нашло 600 000 људи (од тог 12 952 активни официри), а остало људство је позвано објавом опште мобилизације.

Копнену војску је сачињавало 28 пешадијских дивизија, три коњичке дивизије, 18 здружених одреда, 16 посадних пукова. Ове јединице су биле распоређене у седам армија а армије у три армијске групе. Ваздухопловство је имало 309 борбених авиона, а било је груписано у две ваздухопловне бригаде (седам авио пукова у обе) и две ваздухопловне групе. Морнарица је имала у свом саставу једну крстарицу („Далмација“), један разарач („Дубровник“), три велике топовњаче („Београд“, „Загреб“ и „Љубљана“) наоружане са по четири топа 120 мм, ПА оруђима и торпедима; четири подморнице („Храбри“, „Небојша“, „Смели“, „Осветник“), већи број минобацача, минополагача, торпедних чамаца, стражарских бродова, монитора и других

борбених и помоћних бродова. У саставу морнарице било је још 150 хидроавиона и 500 оруђа обалске артиљерије. У ратној армији налазило се и 900 000 грла стоке (коња и волова). Копнена војска имала је врло разноврсно наоружање.³⁰

Али и поред овакве оружане силе Југославија је прегажена за свега 12 дана. Претерано би било тврдити да је једини узрок априлске катастрофе лоша унутрашња ситуација у земљи. До изражаја су дошли и неки други феномени који су се јављали и у другим земљама Европе. Није спорно да је војска Краљевине Југославије требало да буде боље опремљено. То је, заправо, предлагао и Генералштаб у неколико узастопних година. Тражена су новчана средства за набавку 1 000 модерних авиона — бомбардера и ловаца; 600 до 700 тенкова и других оклопних возила којима би се опремиле две оклопне дивизије, затим средства за модернизацију артиљерије првенствено противавионске. Међутим, војсци су додељивана новчана средства којима није било могуће реализовати ни десети део планираних потреба. Али, ако би се поставило питање шта би било са Југославијом, да је имала боље опремљене оружане снаге одговор би био — опет би била поражена. Отпор би, вероватно, трајао дуже, више би било уништено немачких и италијанских авиона, тенкова и војника. Али, пропаст је била неумитна. Њени узроци су настали раније и огледали су се у слабости друштвено-политичког система земље и његовој неспремности да се одупре таквом непријатељу какав је била Немачка; у недоследности вођења спољне политике и у изузетно лошим политичким приликама у Европи и свету уопште, у којима прогресивне снаге нису

³⁰ Пешадијско наоружање сачињавало је 1 500 000 пушака (7,9 УМ маузер и манихлер), 20 000 пушкомитраљеза 7,9 мм, збројовка од чега 17 000 нових, 19 000 тешких митраљеза „шварцлозе“ и максим 7,9 мм од којих 1 000 нових, а остали су били из првог светског рата. Овим митраљезима било је опремљено 10 митраљеских батаљона од којих се девет налазило у дивизијама, а један у резерви Врховне команде, и 17 митраљеских чета које су такође биле у саставу дивизија. Противавионских митраљеза — 2 000 (7,9 мм, 8 мм и 15 мм) али су сви били застарели; лакших ПА топова — 500/20 мм — једноцевни, сви нови, набављени у Немачкој и Чехословачкој 1940. године; пешадијских топова 481 (пито), кал. 37 мм) из првог светског рата; ручних бомби — противтенковских и противпешадијских — шест милиона. Артиљерија је располагала са: 4 331 оруђа, од тога: противоклопних топова 37 мм и 47 мм шкода, сви у добром стању; минобацача 81 мм 2 300, од којих 1 600 нових; пољских топова за подршку — 931 (калибар 75 мм снајдер) од којих 300 нових; брдских топова — 466 (кал. 75 мм и 65 мм) од којих 256 савремених; хаубица — 732 (кал. 100 пољске и брдске) од којих 72 нове, остале из првог светског рата; тешких артиљеријских оруђа — 592 (105 мм дугачки топови; 150 мм топови, 150 мм хаубице 220 мм и 305 мм мерзери) од овога 96 оруђа нових, а остала су била из првог светског рата; противавионских топова средњег калибра — 580 (кал. 75 мм, 76,5 мм и 80 мм). 80 оруђа 75 мм (20 копнених батерија са возилима и прибором за управу ватром) била су потпуно нова (испоручили су их Немци из чешких фабрика 1940. г.), а остала оруђа била су застарела. Муницијске резерве кретале су се од 1 000 (за пољска) до 2 000 метака (за противавионска) на оруђе, што је по прорачуну обезбеђивало потребе за 100 дана рата. Артиљерија је била обједињена у 41 артиљеријски пук и 42 самостална дивизиона за подршку, десет минобацачких дивизиона, два противоклопна дивизиона и десет противавионских дивизиона. Оклопне јединице — два батаљона борних кола са 54 тенка укупно и око 30 оклопних аутомобила. Инжењерија се састојала из 53 самостална батаљона и седам самосталних маскирних чета. Располагала је са 300 000 нагазних мина и 120 000 мина за рушење.

биле у стању да пресудно утичу на развој догађаја, да обуздају експанзију набујалог фашизма. Тако је ланац буржоаске демократије почео да се незадрживо кида. Југославија се наптла као једна од последњих карика тог крхког ланда који се већ био распао. У таквим околностима краљевска војска, као фактор безбедности земље, није могла да одигра пресудну улогу, без обзира на њене борбене квалитете.

Ова теза се може поткрепити низом примера. Полска је имала болје унутрашње прилике од Југославије, бројнију и боље опремљену армију (30 пешадијских и једна коњичка дивизија, 860 тенкова, око 900 борбених авиона, 1 000 модерних протљавионских топова, 3 300 противоклопних пушака и 1 200 топова за подршку, оспособљених за борбу против тенкова), али је њен организован отпор био сло.мљен за свега 17 дана. Немци су напали Пољску са 53 дивизије (шест тенковских и пет моторизованих), са око 3 000 претежно лаких тенкова (које су могле да уништавају, полске противтенковске пушке на даљинама до 500 метара) и 2 000 борбених авиона. Однос у људству био је 1,5:1 у корист агресора, а 3:1 у тенковима. Према теоретским нормама овакав однос снага је толерантан за успешну одбрану од агресије. Данску и Норвешку Немци су покорили са свега 10 дивизија, уз ангажовање око 1 000 авиона, укључујући и транспортне (извршили су шест ваздушних десаната).

Десетог маја 1940. Немци су отпочели велику стратегијску операцију и једновременно напали Француску, Холандију и Белгију. У овој великој операцији ангажовано је 135 дивизија (десет оклопних и седам моторизованих) са око 2 600 тенкова и 3 500 борбених авиона. Удружене снаге западних савезника (Француска, Енглеска, Холандија, Белгија) располагале су са 143 дивизије, преко 3 000 тенкова и око 3 800 борбених авиона. Савезници су били надмоћнији у основним борбеним компонентама, квалитет ратне технике није заостајао за немачком. Са оваквим односом снага, теоретски, Немци нису имали никакве шансе. Међутим, они су успели да за 23 дана (од 10. маја до 4. јуна) заробе 1,2 милиона савезничких војника, ране 200 000 и убију 120 000 хиљада. Савезници су једва успели да евакуишу 338 226 војника и официра (француских 120 000, а остало су били Британци). Четрдесет другог дана рата, (22. јуна) престао је сваки отпор на западноевропском ратишту. Маршал Петен је потписао примирје са Хитлером. Савезничка армија од четири милиона војника са распала.

Италија је 28. октобра 1940. напала Грчку са 22 пешадијске дивизије, пет планинских дивизија и једном оклопном дивизијом, уз подршку 347 борбених авиона. Грци су супротставили агресрру 15 пешадијских и једну коњичку дивизију и око 200 борбених авиона. Грци су се веома успешно супротставили Италијанима. За непун месец дана грчка армија је сломила офанзивну моћ агресора и прешла у противофанзиву. У децембру, Грци су продрли на територију Албаније (Италијани су је окупирали у априлу 1939. године) на дубину од 70 километра. Врховна команда италијанске фашаистичке војске у паничном страху тражила је ангажовање Немачке. По њеној оцени, Албанија као операцијско-стратегијаска основица, „није била повољна за предузимање рата против Грчке". Захтевали су да се Грчка нападне

из Бугарске или Југославије. Грчка је тада била једини светски пример моралне чврстине и хероизма у Европи, која се већ гушила у опортунизму и конфузији. Врховна команда Вермахта је на брзину направила план помоћи („Марита“) свом верном савезнику. Предвиђено је ангажовање 12. армије и 8. ваздухопловног корпуса. Реализација плана „Марита“ имплицитно је у вези са априлским ратом у коме се нашла Југославија. Наиме, Италијани су 4. новембра 1940. покушали да изврше поморски десант на Крит, али је покушај пропао, иго је дало повода Британцима да у споразуму са грчком владом поседну Крит, и да на њему створе поморску и ваздушну базу. Овај догађај је убрзао припреме Немачке да овлада Средоземљем. С обзиром да је немачка Врховна команда 5. августа 1940. усвојила план ратних операција против Совјетског Савеза (план „Барбароса“), било је неопходно да почну припреме за реализацију овог плана. Отуда је немачки политички врх инсистирао да се преостале непокорене земље Европе придобију за политику сила Осовине мирним путем. Ово је било неопходно ради економије снага и обезбеђења повољних услова да се ратне припреме против СССР-а одвијају неометано. Резултат ове политике је био да су Мађарска и Румунија приступиле Тројном пакту као равноправне савезнице са обавезом да ангажују своје оружане снаге у ратним походима. Мађарска се обавезала да немачким трупима стави на располагање своје комуникације, а Румунија је дозволила стационирање немачких трупа на својој територији. Бугарска је 1. марта 1941. приступила Тројном пакту са обавезом да дозволи на својој територији стационирање немачких трупа. Пре тога (27. фебруара) Бугарска је била потписала са Турском пакт о ненападању. Ускоро затим (20. марта) председник Турске Инени дао је званичну изјаву да ће се „односи Турске према Немачкој изградјивати на пријатељским основама“. Тако је немачки план мирног освајања остатака Европе (ауторство се приписује фон Папену) половином марта 1941. био реализован. Остале су само Југославија и Грчка. За то време припреме за напад на СССР текле су без застоја. У фебруару и првој половини марта 1941. на совјетску границу (у јужној Пољској и источној Румунији) стигле су 33 немачке дивизије од којих су три биле оклопне а једна коњичка.

Политичко вођство фашистичке Немачке није имало илузија о придобијању Грчке мирним путем. Спољна политика Грчке била је чврсто везана за Велику Британију, а Британија је већ била у рату са силама Осовине. Заправо, Британија је у то време била једина сила у свету која је изводила активна дејства против Немачке и Италије. У складу са оваквом проценом ситуације, Немци су своју 12. армију са 18 дивизија груписали у Румунији и она је до краја фебруара завршила прикупљање свих својих једкиница на концентрацијској просторији. Од 2. до 25. марта немачка 12. армија у целини је прешла на територију Бугарске, а у Румунију је у исто време стигло нових шест немачких дивизија у својству стратегијске резерве, али првенствено намењених за дејство на ратишту.

Половином марта 1941. године Југославија се нашла скоро потпуно окружена силама осовине. У Бугарској, Италији, Аустрији, Румунији и Албанији налазиле су се снаге Осовине спремне сваког мо-

мента за прелазак у напад. Борбена спремност мађарских оружаних снага није била висока, али се на територији Мађарске могао очекивати брзи долазак немачких трупа. Једини зрачак наде долазио је од Грчке. Ако се хтело избећи приклањање пред силама Осовине, онда је рат био неминован, а веза са Грчком морала се обезбедити по сваку цену. Спољна политика Краљевине Југославије традиционално је вођена са ослањањем на Француску и Велику Британију. Међутим, у годинама пред други светски рат, ни једна од ових сила није показала спремност да помогне модернизацију југословенске војске на бази војне помоћи и дугорочних кредита. Веће разумевање показала је Немачка. Ова ситуација је умногоме допринела да се у редовима официра Краљевине Југославије, нарочито виших, прошири незадовољство према западним савезницима. У војним круговима јавно је критикована војна доктрина Француске и Британије због инертности, дефанзивности и нереалних предвиђања природе будућег рата. До англуса Аустрије, основу ратног плана, који је разрадио генералштаб југословенске војске, представљала је варијанта да је Италија агресор. Касније је разрађена варијанта рата на фронту према Италији и Аустрији. У обе варијанте рачунало се са савезништвом и помоћи Фуанцуске и Британије, а такође и са савезништвом са Грчком. После слома Француске било је изгубљено поверење и у Велику Британију. Од тада југословенски генералштаб из свих процена војно-стратегијског положаја Југославије извлачи суморне и песимистичке закључке. За њега војно савезништво не постоји. На Грчку се гледало као на експонента политике Велике Британије за чије интересе „грчка војска треба да вади кестење из ватре“. Тако је Југославија остала по страни италијанско-грчког сукоба. Чак је у то време армијској групи у Македонији издата директива да буде спремна да овлада ширим рејоном Солуна. Дакле, не помоћ Грчкој, већ „заштита југословенских интереса на територији Грчке“, другим речима подела интересних сфера.

Када је коначно Југославија доспела у стратегијско окружење сила Осовине, процена генералштаба је била да Југославија нема никаквих реалних шанси да води рат против тих сила, те да решење треба тражити у избегавању рата по сваку цену. Адаптрани ратни план према конкретној војно-стратегијској ситуацији почетком 1941. године („Р-41“) имао је више формалан карактер. Он је био без „душе“. Нису се видели крајњи исходи, већ само како треба поступати у почетку. Политичари су делили мишљење са људима из војног врха. Заправо, они су једни на друге утицали. Правили су се покушаји да се преко Грчке успостави контакт са Енглезима, за случај да не буде могуће избећи рат. Али, при овоме се испостављало велика обавривост да се Југославија не увуче у рат ради туђих, а не сопствених интереса. Према томе, и у политичким и у војним круговима Краљевине Југославије у марту 1941. године преовладавало је расположење да се по сваку цену избегне рат. Овако нису мислили само профашистички елементи већ и они који су сматрали да је „судбина народа у њиховим рукама и да су одговорни пред историјом за будућност нације“. Само мањи број министара сматрао је да је везивање за силе Осовине срамно и равно капитулацији. Код оваквог стања у политичком

и војном врху Краљевине Југославије, дошло је до потписивања уговора о приступању Југославије Тројном пакту са обавезом да допусти немачким трупамa комуницирање преко југословенског простора и стационирање неких вјних установа, првенствено снабдевачких и здравствених. Ово је било потпуно у складу са немачким плановима. Остао им је мањи напор да сломи отпор Грчке, а онда да се баци свим силама на Исток и поразом СССР-а докрајче рат.

Без обзира са каквим су побудама потписници акта о приступу Југославије Тројном пакту приступили овом чину, народ је одлучно рекао „не“. То је била, с обзиром на брзину реаговања, спонтана манифестација расположења широких народних маса. Било је очигледно да се у народу већ оформило политичко опредељење према конкретној међународној ситуацији. Овакво опредељење се првенствено оформило под утицајем активности Комунистичке партије Југославије, али то је добрим делом био и одраз високе патриотске свести и мржње према агresiји. Показало се у пракси да спољнополитичке калкулације владајућих кругова земље нису биле засноване на расположењу народних маса. Отуда се и догодило да је ово припадништво Југославије Тројном пакту живело свега три дана, и то на папиру.

Шумадија је дала значајан допринос рушењу споразума о приступању Југославије Тројном пакту. Закључке Пете земаљске конференције КПЈ пренели су на комунисте и скојевце Шумадије Милалко Тодоровић и Лазар Колишевски, који су били делегати на конференцији. У свакодневним контактима са људима комунисти су указивали на фашизам као на непријатеља број један демократије и суверенитета. Посебно је указивано на непосредну опасност да Југославија буде нападнута и истицана је потреба бескомпромисног ангажовања свих грађана, без обзира на политичка опредељења, у одбрани слободе. Уочи мартовских догађаја комунисти су будно пратили спољнополитичке потезе владе. Растуран је проглас ЦК Партије под насловом — Против капитулације — за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом. Овим прогласом позиван је народ да се супротстави „продаји независности земље“. Такође су по селима и градовима одржавани многи тајни састанци на које су, поред комуниста, скојеваца и њихових симпатизера, долазили и други угледни људи — демократски оријентисани и патриоти. Када је владина делегација кренула у Беч на потписивање споразума о приступању Тројном пакту, уследила је директива Партије о припремама демонстрација.

Крагујевачки грoлетаријат је реаговао први. Окружни комитет Партије у Крагујевцу сазнао је да, Коло српских сестара и друге прорежимске организације прштремају за 27. март митинг с циљем пружања подршке владиној политици. Ово је заправо била директива владе, да се манифестацијама за пакт предухитре демонстрације противника овакве владине политике. Увече 24. марта код споменика палим Шумадинцима било се окупило око 5 000 грађана Крагујевца. Била је то веома шаролика маса света како по социјалној и политичкој припадности, тако и по одећи и узрасту — ђаци средњих и занатских школа, богато одевене даме из Кола српских сестара, индустријалци у црним громби капутима, с полуцилиндрима, радници у

комбинезонима, сељаци из околних села. Окружно и месно руководство Партије упутило је своје присталице на митинг с намером да спрече манифестације подршке влади и претворе митинг у демонстрације против пакта. Један члан Окружног комитета одређен је да први говори и да тон скупу. Полиција је прекинула говор Срете Младеновића, члана Окружног комитета КПЈ за округ крагујевачки, па се на говорничкој трибини појавио сенатор Каменко Божић, а за њим представнице Кола српских сестара. Радници и остали противници пакта дочекали су пропактовске говорнике повицима „Доле пакт!“, „Доле издајници земље!“. Галама је била таква да се говорници нису чули. Замисао владиних присталица била је осујећена.

Сутрадан су се на улицама Крагујевца појавиле групе средњошколаца и радничке омладине, које су предводили скојевци. Групе су се објединиле у поворку која је демонстрирала против пакта. Полиција је покушала да растера омладинце па је дошло до многих сукоба омладине и полиције. Било је и више повређених, и то на обе стране. Омладинске демонстрације наишле су на широко одобравање и подршку грађана Крагујевца. Ноћу између 25. и 26. марта одржан је заједнички састанак Окружног комитета и Комитета за град Крагујевац. На састанку је дата оцена новонасталих догађаја. Закључено је да су грађани Крагујевца огромном већином против владине спољне политике и пакта. На основу такве оцене ситуације донесена је одлука да се наставе још жешће и још масовније демонстрације и то одмах сутрадан, 26. марта. Разрађен је детаљан план. Утврђене су пароле које је требало исписати на транспарентима и извикивати, одређена места за прикупљање појединих група и правци кретања ка месту збора. Било је предвиђено да на збору говори секретар Окружног комитета Мијалко Тодоровић Плави. Упућени су позиви сеоским основним партијским организацијама да окупе људе и дођу у град на демонстрације. Рачунало се и са отвореним сукобом са полицијом, па су и у том погледу предузете одговарајуће мере. Двадесетшестог марта у поподневним часовима узаврео је град на Лепеници. Колоне демонстраната кренуле су са свих страна према центру одређеном за одржавање протестног збора. Демонстранти су наступали са паролама: „Доле Пакт!“, „Доле крвави фашизам!“, „Живела Комунистичка партија Југославије!“, „Савез са Совјетским Савезом!“, „Живела радничка класа!“, „Живео савез радника и сељака!“, „Живела југословенска војска!“, „Боље рат него пакт!“. Певале су се песме „Падај сило и неправдо“ и „Ланци нам се кују клети, крвави се спрема рат, ал' пре ћемо ми умрети него своју земљу дат“. Присталице пакта и полиција предузели су одређене противмере. Жандарми су блокирали улазе у град и спречили долазак сељака, љотићевци су организовали своју поворку са паролама у прилог пакту, а основна је била „Доле комунисти!“. Попови су кренули са црквеним барјацима и иконама и децом из основних школа. Али, маси демонстраната нико није могао да се супротстави. У центру града окупило се преко 15 хиљада људи који су гневно осуђивали капитулантску политику владе. Збор је отпочео стиховима Ђуре Јакшића „... и овај камен земље Србије...“ Громким гласом рецитовао је радник Божа Антонијевић. Мијалко Тодоровић се обратио збору у име Комунистичке партије Југославије. Жан-

дарми су покушали да се пробију до говорника, али су били спречени. По завршеном збору маса од 15 хиљада кренула је главном улицом. Пред касарнама је узвикивано „Војска с народом!“. Тражено је да се из затвора пуне комунисти, да се распусте концентрациони логори. Тако је Крагујевац 26. марта отворио своју душу слободарску — душу целе Шумадије и рекао одлучно НЕ — влади и свим присталицама савеза са фашизмом.

Догађаји у Крагујевцу 25. и 26. марта покренули су целу Шумадију. Истог дана демонстрирали су радници Паланке и Јагодине. Чланови будућег партијског повереништва за округ Аранђеловац обишли су 26. марта партијску организацију у Аранђеловцу и договорили се с комунистима и скојевцима о организацији демонстрација у Аранђеловцу, а упућен је позив комунистима и у осталим местима да дођу у Аранђеловац, односно да организују демонстрације у Лазаревцу и Тополи. Протестни збор заказан је у Аранђеловцу на пијаци у 10 часова, 27. марта. Комунисти и скојевци Аранђеловца провели су ноћ између 26. и 27. марта, на ногама. Обилазили су људе и позивали их на демонстрације, не само Аранђеловчане, већ и људе из околних села. Пре заказаног времена, на пијаци се окупило преко 1 500 људи. Узвикиване су сличне пароле као и у Крагујевцу. Неколико говорника спонтано су иступили осуђујући капитулантску политику владе Цветковић—Мачек. Затим се поворка упутила главном улицом према парку и Старом здању. Демонстранти су се кретали мирно и дисциплиновано. Њима су се придружили људи из кафана, опанчарских и обућарских радњи и продавница (многе радње и трговине биле су затворене), групе сељака из Буковика, Бање и Врбике. Малобројни жандарми су стајали на тротоарима, слушали „противдржавне“ пароле и гледали како маса поздравља високо уздигнутим песницама, али ниједна нису предузимали. На челу поворке демонстраната вијорила се државна застава. Приступање Југославије Тројном пакту поздравили су у Аранђеловцу само крупни трговци и банкарци са познатим зеленашом Илијом Михаиловићем на челу. Обучени у свечано, са дебелим златаш ланцима преко белих прслука, окупили су се у Старом здању, да заједнички прославе „победу разума“ и „мудар потез намесничке владе“. У њиховој режији грунуло је неколико прангија пред Здањем, црквом и железничком станицом. Из парка се поворка демонстраната вратила у главну улицу и прошла њом све до краја. Одатле се маса мирно разишла кућама, а две групе комуниста и скојеваца, по директиви партијског Окружног повереништва, упутиле су се према Тополи и Страгарима и демонстрирајући и даље. Пролазећи кроз села ове групе су говориле народу о великим демонстрацијама широм земље, а посебно су истицали значај масовних демонстрација у Крагујевцу и Аранђеловцу. Сељаци су позивани да са њима заједно крену у Тополу и Страгаре. Када су ове две групе Аранђеловчана стигле у Тополу, односно Страгаре, влада Цветковић—Мачек била је свргнута, па су се демонстрације претвориле у опште народно весеље.

Партијска организација Лазаревца почела је да организује демонстрације у исто време кад и Аранђеловчани. Комунисти и скојевци Лазаревца провели су ноћ између 26. и 27. марта, прикупља-

јући људе за демонстрације. Позивани су радници термоелектране и рудника Вреоци, рудника Јунковца и Рудоваца и сељаци из околних села. У току ноћи исписане су паролe против пакта по улицама Лазаревца. Прикупљање демонстраната у Лазаревцу отпочело је у раним часовима 27. марта. Прво су стигли радници из Вреоца, а затим сељаци из Ћелија, Брајковца, Дудовице и Трбушнице. И ове групе демонстраната носиле су државне заставе. То је, заправо, била директива партијског повереништва за округ Аранђеловац. Овим је требало спречити полицију да пуца у демонстранте. Збор демонстраната у Лазаревцу одржан је на пијаци пред подне 27. марта. Говорио је члан месног руководства КПЈ Драгослав Мартиновић. Он је оштрим речима напао владу Цветковић—Мачек, назвао је издајничком и позвао народ на обарање те владе и избор такве владе која ће следити жеље народа. Жандарм су стајали околу са ножевима на пушкама, упозоравали су говорника „да не диже бунт“, али ништа друго нису предузели. Затим је говорио свештеник Чедомир Поповић који је такође осудио владину политику. Иступање овог свештеника потпуно је збунило жандарме и они су се по наређењу свог старешине повукли у касарну.

Уочи 28. марта Шумадија је славила рушење владе Цветковић—Мачек. По селима и варошима орила се песма, свирала је музика, било се и веселило до касно у ноћ. У срећка места стизали су људи из околних села у великим поворкама певајући родољубиве песме. Свима је било јасно да је обарањем владе Цветковић—Мачек упућен директан изазов вођама сила Осовине, Хитлеру и Мусолинију, да је тиме направљен крупан корак према рату као неминовности. Али, то никога није плашило. Парола „Боље рат него пакт“, која се спонтано винула из срца народних маса, била је веран одраз њиховог расположења. У Рачу је, на пример, умарширала колона од 300 сељаха из села Поповића са песмом и музиком. На челу су, на коњима, носили развијене заставе. Буржоазија је била потпуно збуњена наглим обратом ситуације. Аранђеловачки „бели прслуци“ су се покуњена носавукли у своје виле. Плашио их је „гнев светине“. Сада нису били сигурни ни да ће полиција моћи да их заштити. У неким местима су трговци и људи одани династији Карађорђевића организовали манифестације у грло извршених промена, кличући „краљици мајки“ и „младом краљу коме су хтели да отму круну“; али то се губило у општој плими народног одушевљења. Био је то весник наступања нове ере у историји наших народа.

АПРИЛСКА АГОНИЈА

Мартовске демонстрације против Тројног пакта широм Југославије и рушење владе Цветковић—Мачек протумачени су у политичким и војним круговима Немачке и Италије као драстично испољавање непријатељства према силама Осовине. Војни пуч у Београду и образовање владе са генералом Симовићем на челу, значило је практично осујећење реализације немачког плана за мирно придобијање балканских земаља и њихово упрезање у мегаломански план вође Трећег

рајха да овлада светом. Југославија му је била од посебног значаја, јер је њен приступ пакту омогућавао бржи завршетак војне кампање у Грчкој, а убрзао би и припреме за напад на Совјетски Савез. Без обзира на уверавање Симовићеве владе да изведени војни пуч има искључиво унутрашњи карактер, а да се спољна политгаса Југославије неће мењати, посебно према Немачкој, Хитлер није оклевао. Наредио је да се стави у акцију план рата против Југославије („Подухват 25“) који је био раније разрађен.³¹ Хитлер је желео да немилосрдно казни „непошлушне“ — да се освети.

Увече, 27. марта, одржана је седница у Врховној команди Трећег рајха. председавао је Хитлер лично. На дневном реду била је само једна тачка: „Стање у Југославији и неопходне мере“. Закључци овог скупа били су:

— што је могуће раније отпочети реализацију плана „Марита“ (напад на Грчку);

— истовремено напасти Југославију, и то тако што ће се главне снаге усмерити правцем Софија — Скопље ради одсецања Југославије од Грчке и обезбеђења левог крила италијанских трупа у Албанији, затим, правцем Софија — Ниш — Београд ради директног угрожавања стратегијског тежишта Југославије, правцем Целовац — Загреб — Карловци ради разбијања левог стратегијског крила југословенске војске;

— извршити снажно бомбардовање Београда ради одмазде, а истовремено уништити југословенско ваздухопловство;

— према Турској упутити снаге обезбеђења.

Према овој одлуци требало је да операција почне између 3. и 10. априла, што ће зависити од завршетка непосредних припрема. Ово је био став команде немачке копнене војске. Немачка 12. армија, која је завршила концентрацију у Бугарској, и 8. ваздухопловни корпус, такође базиран у Бугарској намењен за подршку 12. армије, могли су одмах да отпочну борбена дејства. Међутим, 2. армија, која је имала задатак да нападне из Аустрије, није се налазила на планираној концентрацијској просторији, а ваздухопловне снаге предвиђене за напад на Београд нису биле пребазиране. Било је потребно организовати садејство са италијанским снагама које су предвиђене да нападају од Ријеке према Карловцу, где је планирано спајање са немачким снагама.'

Двадесет деветог марта 1941. одржан је у Бечу састанак коме су присуствовали команданти 2. и 12. немачке армије, генерал-пуковник Вајкс и фелдмаршал Лист, и командант 1. оклопне групе, генерал-пуковник Едвард фон Клајст. У име команде копнене војске Немачке састанком је руководио фелдмаршал фон Паулус у својству заменика начелника штаба. На овом састанку је прецизирано да се за реализацију плана „Подухват 25“ ангажују 24 немачке, 23 италијанске и 5 мађарских дивизија, укупно 52 дивизије, уз подршку 2 170 борбених

" На суђењу у Нирибергу 1946. немачки фелдмаршал Браухич изјавио је да је план „Подухват 25“ разрађен после 27. марта када је донесена одлука за напад на Југославију. Међутим, фон Паулус је касније изјавио да је план напада на Југославију разрађен знатно раније (у јесен 1940. год.) и то у свим детаљима, а да је крајем марта 1941. ажуриран и стављен у дејство. Са војног гледишта Паулусова тврдња је логичнија.

авиона (од тога 670 италијанских). Утврђени су задаци сваке групе. Предвиђено је да Италијани прикупе своју 2. армију у Истри, да отуда дејствује главним снагама према Карловцу, а да главним снагама 9. армије, која се налазила у Албанији, дејствују офанзивно према Македонији и Косову. а према Црној Гори да пређу у одбрану. Мађари су имали задатак да нападају кроз Бачку и Барању. Није се предвидело ангажовање румунских и бугарских трупа. Немачке ваздухопловне снаге намењене за рат против Југославије и Грчке обједињене су у 4. ваздухопловну флоту којом је командовао генерал-пуковник Александар Јер. Јединице ове флоте биле су базиране у Аустрији, Мађарској, Румунији, Бугарској и Италији.⁸²

У односу на дивизије југословенске краљевске војске, војни аналитичари оног времена сматрали су да су италијанске и мађарске дивизије истог нивоа са југословенским, што се тиче опреме и наоружања, а да је морал југословенских војника већи, па је тако и борбена вредност југословенских дивизија била већа од дивизија Италије и Мађарске. Немачким дивизијама је давана знатна предност и то у следећим компонентама: боља увежбаност и поседовање ратног искуства, већи број оклопне технике, више аутоматског наоружања, боља авио-подршка, боље организован и уходан систем командовања и веза, виша укупна покретљивост.

Петог априла снаге 12. немачке армије под командом фелдмаршала Листа завршиле су оперативни развој на југословенско-бугарској, а делом и на румунско-југословенској граници. Друга армија генерал-пуковника Максимилијана фон Вајкса још није била потпуно извршила оперативни развој на аустријско-југословенској граници. Њен други ешалон је тек завршавао превозење и није био посео одређени рејон. Ни италијанска 9. армија није била завршила прегруписивање ради преласка у напад, а снаге у Истри биле су спремне. Мађари су такође били спремни.

Армијски генерал Душан Симовић, када је дошао на чело пучистичке владе, имао је 59 година. Уживао је реноме образованог ваздухопловног официра, али слабо је познавао проблематику копнене војске. Одмах по доласку на власт образовао је Брховну команду — оперативно тело које је имало задатак да руководи непосредним рат-

" Распоред немачког ваздухопловства:

— северна ваздухопловна група (280 бомбардера за даљно бомбардовање, 160 бомбардера за обрушавање, 160 ловаца и извиђача — укупно 600) базирана на аеродромима око Беча, Граца и Целовца;

— самосталне извиђачке ескадриле (укупно 15) на аеродромима у Јужној Мађарској;

— ваздухопловна команда „Арад“ (240 авиона) на аеродромима Сегедин. Темишвар, Арад;

— 8. ваздухопловни корпус (280 авиона од којих 120 за обрушавање) на аеродромима Софија, Дупница, Петричани, Пловдив;

— 11. ваздушно-десантни корпус (7. и 22. влд) базиран у Пловдиву, с делом у Румунији, намењен за дејство на грчким острвима;

— 10. ваздухопловни корпус (200 авиона од којих 120 за даљне бомбардовање) базиран на аеродромима у јужној Италији. Заправо, у саставу 4. ваздухопловне флоте налазило се укупно 1500 борбених авиона (480 бомбардера, 480 ловаца и 180 извиђачких), а осталих 730 авиона ангажованих у овом рату били су транспортни и помоћни и припадали су 11. ваздушно-десантном корпусу који је самостално дејствовао.

ним припремама. Он се ставио на чело ове команде у својству начелника генералштаба. Од претходног начелника генералштаба, армијског генерала Косића, Симовић је наследио план „P-41“ који је требало знатно кориговати и ускладити са најновијом стратегијском ситуацијом. Први закључак команде био је да је рат неминован и да може да отпочне ускоро. Ратним планом се предвиђало да се мобилизација заврши за 12 дана и то од момента објављивања опште мобилизације. Извештај о стању борбене готовости копнене војске, са којом се Симовић упознао 28. марта, није био оптимистички. У њему је стајало да од 31. дивизије, колико је требало развити, било их је развијено свега 11 али ни оне нису биле комплетирани. Артиљеријски пукови су активирали свега 4—6 батерија од 9 до 12 колико их је било по формацији, недостајала су средства веза, радио-станица је била врло мала, а телефони дотрајали. Бројно стање свих дивизија кретало се око 70% ратног састава. Противтенковска артиљерија имала је врло мале количине панцирне муниције. Пешадија је имала униформе за 60—80% људи, а попуна шлемовима једва је достигло 45%, ћебадима и шаторским крилима 30—50%, гас-маскама 40 процената. И поред свих уочених недостатака, Симовић је извео закључак да је морал војске добар, што ће нарочито доћи до изражаја у првим напонама рата. Његов је закључак био да југословенска војска није спремна да води дугорочан рат.

Као председник владе, Симовић је покушао да ублажи гнев Немаца, да их одврати од оружаног напада шп да бар одложи почетак рата за извесно време. Зато је оклевао да објави општу мобилизацију и продужио је тајну мобилизацију која се спроводила по директиви министра војске Пешића још од почетка марта. (За извршење опште мобилизације тајним путем мобилизацијски план није постојао). Истовремено је упутио две тајне војне мисије — једну у Грчку ради успостављања везе са Енглеском, а другу у Москву. У Грчку је упућен генерал Радивоје Јанковић са генералштабним мајором Милисавом Перишићем који је већ раније остварио тајни контакт са британским генералом Вилсоном, а у Москву је отишао потпуковник Симић.³³

Адаптирани ратни план заснивао се на стратегијској дефанзиви на свим фронтовима осим Албаније, где су се предвиђала офанзивна дејства. За руковођење операцијама формиране су три стратегијске команде. Команда Прве армијске групе (командант армијски генерал Петар Ј. Недељковић), са седиштем у Сиску, имала је у свом саставу 4. и 7. армију, а задатак јој је био да организује одбрану северозападног дела земље и затвори правце који из Италије, Аустрије и Мађарске воде према Загребу. Другу групу сачињавале су 1. и 2. армија и резерва. Њен командант је био резервни армијски генерал Милутин

³³ Генерал Јанковић и мајор Перишић састали су се тајно са генералом Вилсоном. 3. априла, на једној железничкој станици. Вилсон је инсистирао на брзом завршетку мобилизације. Рекао је да је 20 дана, колико је било предвиђено да се заврши општа мобилизација тајним путем — прекасно. Божин Симић био је потпуковник српске војске, а затим официр Црвене армије. По наређењу кнеза Павла био је ухапшен и спроведен у Пожаревац. На сопствену иницијативу, после пуча. Симовић га је упутио у Москву у тајну дипломатску мисију ради преговора о склапању уговора о узајамној војној помоћи. Симовића су претекли догађаји.

Ђ. Недић, са седиштем у Сарајеву. Задатак ове армијске групе био је одбрана правца који из Мађарске и Румуније воде у средиште земље. Трећу армијску групу сачињавале су 3. армија и ибарска дивизија. Њен командант био је армијски генерал Милан Ђ. Недић, са седиштем у Приштини. Задатак ове армијске групе био је одбрана македонског фронта према Бугарској и нападна дејства према Албанији.

Стратегијски правац који из Софије води преко Ниша у долину Велике Мораве и Шумадију бранила је 5. самостална армија којом је кшшандовао армијски генерал Владимир Г. Цукавац. У састав армије улазиле су следеће јединице: Топличка дивизија (командант дивизијски генерал Владислав П. Костић), Тимочка дивизија (командант дивизијски генерал Антоније С. Станић); Крајинска дивизија (командант дивизијски генерал Милоје Ј. Попадић); Дринска дивизија (командант дивизијски генерал Коста Р. Ђорђевић); Калнички и Власински одред. Јединице 5. армије биле су релативно добро попуњене — око 90 до 100 процената. Али фронт армије био је широк, око 400 км, па јединице нису биле у стању да благовремено стигну у одбрамбене зоне и да их организују за дејство. Заправо, неке дивизије су кренуле на борбене задатке из мобилизацијских рејона пре него што су биле потпуно комплетиране, па су поједини њихови пукови и друге самосталне јединице лутале тражећи команду своје дивизије.

Шеста армија (командант армијски генерал Димитрије Р. Живковић) такође је извршавала самосталан задатак и бранила фронт према Румунији од Голупца до Бегејског канала. У њеном саставу су се налазиле: Дунавска дивизија (командант дивизијски генерал Петар М. Љубичић); Сремска дивизија (командант дивизијски генерал Јован К. Антић); Браничевски, Пожаревачки и Смедеревски одред. Друга коњичка дивизија (командант дивизијски генерал Димитрије П. Предић) по завршеној мобилизацији прикупила се на просторији села: Жабари, Горович, Јунковац. Била је првобитно предвиђена за стратегијску резерву, а касније је додељена 6. армији у својству оперативне резерве.

Врховна команда је оформила своју стратегијску резерву састава: Церска дивизија (командант резервни генералштабни бригадни генерал Милорад М. Мајсторовић) на концентрацијској просторији Младеновац, Топола, Кусадак, са командом дивизије у Тополи. Као и све друге, тако је и ова дивизија кренула на концентрацијску просторију по деловима. Први је стигао артиљеријски пук, али и он некомплетан. Увече, 5. априла, на концентрацијској просторији налазили су се само један пешадијски и један артиљеријски пук попуњен са око 80 посто од формацијског састава. Пук који је мобилисан у Шапцу, 66. пешадијски, тек је био кренуо према Младеновцу и стигао са предњим деловима на Уб. Један пук се делом попуњавао из Босне. Његови делови су у то време тек прелазили Дрину. Унска дивизија (командант дивизијски генерал Гаврило М. Маринковић) мобилисана је на просторији Сисак, Бањалука, Бихаћ, а добила је задатак да се распореди на концентрацијској просторији Рума, Стара Пазова, Сурчин. Увече, 5. априла, на концентрацијској просторији Навина се команда дивизије, главнина 26. пешадијског пука и делови артиљеријског пука. Остале јединице биле су на маршу, а неке су тек завршавале мобилизацију.

Попуњеност дивизије људством износила је око 70%, а стоком једва 35 процената. Личка дивизија (командант дивизијски генерал Живо-рад Р. Божић) завршила је мобшгизацију и упућена возовима према концентрацијској просторији Добој, Пурачић, Модрича. Била је по-пуњена људством око 90% и стоком 60 процената. Динарска дивизија (командант дивизијски генерал Коста Р. Ђорђевић) добила је за-датак да се прикупи у Сарајевском пољу. Међутим, њена мобилиза-ција је текла веома слабо, тако да је 5. априла била попуњена са свега 35% људи и 25% грла стоке. У таквом стању није могла да крене на извршење задатка. У стратегијској резерви налазио се још 2. бата-љон борних кола који се увече 5. априла нашао са две чете у Мла-деновцу. У шири рејон Младеновца у својству стратегијске резерве били су упућени и један тешки артиљеријски пук и један противтен-ковски дивизион. Главне снаге ратног ваздухопловства налазиле су се на аеродромима око Београда, а ратна морнарица била је базирана у Боки Которској.

Изнесене чињенице уверљиво говоре да оружане снаге Краљевине Југославије у моменту избијања рата нису биле у стању да пруже отпор у духу постојећег ратног плана, па је и њен борбени потенцијал остао неискоришћен. Од 31 дивизије само се њих 11 (око 32%) нашло на планоу утврђеним просторијама, али и оне нису биле комплети-ране по ратној формацији. Ово је био један од основних узрока брзог пораза југословенске војске, али не и једини.

Борбена дејства су отпочела 6. априла у два часа ујутру. Група немачких командоса напала је Сипски канал, заробила јединицу која је чувала објекте и спречила њихово рушење. Немцима је било много стало до неометане пловидбе Дунавом. У 5,10 часова, 6. априла, ваз-духопловни корпуси 4. ваздушне флоте напали су аеродроме код За-греба, Љубљане, Брежице, Скопља, Куманова и Ниша. У 5,30 часова 234 немачка бомбардера у пратњи 120 ловаца напали су Београд, без обзира што је он 3. априла био проглашен отвореним градом. У 6,00 часова, 6. априла, Адолф Хитлер је у говору преко берлинског радија објавио свету да је кренуо у нови ратни поход. Дотле је већ неколико хиљада недужних грађана Југославије било убијено, не будући се из јутарњег сна. У току дана немачки бомбардери су још три пута на-пали Београд (у 11 часова, 14 часова и предвече) са још 250 бомбар-дера од којих је око сто било за обрушавање. Око 2 500 становника Београда изгубило је животе. Фашистички небески пирати су дослед-но извршавали наређења свога вође који се светио слободарском Бео-граду што му се 27. марта одлучно супротставио. Небо над Београдом јуначки су бранили припадници 6. ловачког авио-пука, успевши да оборе 10 немачких бомбардера, али су и сами изгубили 15 својих ло-ваца. До вечери 6. априла немачка авијација је успела да уштгги 115 југословенских авиона, од којих 77 на аеродромима, а изгубила је свега 21 свој авион.

Корпуси немачке 12. армије прешли су југословенско-бугарску границу 6. априла ујутру. На први јачи отпор наишла је 2. оклопна дивизија 18. корпуса пред Струмицом. Шумадијска дивизија (коман-дант дивизијски генерал Коста Ј. Адамовић), која је бранила стру-мички правац, успела је да са својим 49. пуком и дивизионом арти-

љерије, организује правовремено одбрану рејаона Ново Село. Била су постављена противтенковска минска полска штићена митралеском ватром, а испред њих је организована унакрсна противтенковска ватра помоћу топова 37 и 47 милиметара. Немци су покушали да овладају овим положајима из покрета, без артиљеријске и авио-подршке. Тако су њихови тенкови из првог ешалона налетели на минско поље и потлали под ефикасну ватру противоклопних оруђа. За само неколико минута изгубили су 14 тенкова. Немци нису успели да слома отпор Шумадица из покрета, па су били принуђени да позову у помоћ авијацију и ангажују артиљерију. Тек после жестоке артиљеријске и авио-ватре отпор Тумадица код Новог Села био је сломљен. Предвече истог дана, код Сушева, Шумадинци су пружили 2. оклопној дивизији још једном јачи отпор и уништили јој шест тенкова. Јачи отпор немачком надирању пружила је 6. априла и Моравска дивизија (командант дивизијски генерал Лазар Р. Томић) испред Куманова на познатим Страцинским положајима које је СС дивизија „Адолф Хитлер“ покушала да заузме из покрета. И овде су Немци изгубили неколико тенкова који су уништени топовима 47 мм из 1. противоклопног дивизиона који је био придодат Моравској дивизији.

Немачка Прва оклопна група (командант генерал-пуковник Едвард фон Клајст) прешла је у напад 6. априла у 5,30 часова на широком фронту (између Сливнице и Враце).³⁴ Њен 14. оклопни корпус (командант генерал-лајтнант пешадије Густав фон Витерхајм) који је заправо представљао главну ударну снагу ове групације (састав: 11. оклопна дивизија, 5. оклопна дивизија, 294. пешадијска дивизија, 4. брдска дивизија) наступао је правцем Пирот — Ниш — Ћуприја — Плана — Топола — Младеновац — Београд. На правцу Пирот — Ниш у првом ешалону бранила се Топличка дивизија (командант дивизијски генерал Владислав П. Костић) из састава 5. армије. Немци су напали Тогошчку дивизију фронтално. Једанаеста оклопна дивизија пробијала се комуникацијом Цариброд — Пирот. Командант Тимочке дивизије организовао је село Суково као упориште које је бранило мешовити одред састављен од пешадије, артиљерије и инжињерије. Положаји су били добро утврђени а испред њих су постављена минска поља. Одбраном Сукова руководио је бригадни генерал Михајло Голубовић, командант дивизијске артиљерије. Немачка 11. оклопна дивизија напала је Суково из покрета али је заустављена ефикасном ватром бранилаца и запречавањем. Распламсала се жестока борба која је трајала више од шест часова. Генерал Голубовић, учесник првог светског рата, показао је вештину у руковођењу и велику личну храброст. Немци су били принуђени да развију за борбу главнину 11. дивизије, да ангажују њену целокупну артиљерију и да подржавају напад авијацијом. Генерал Голубовић је бодрио своје војнике излажући се ватри непријатеља. Тек када је Голубовић тешко рањен, одбрана је попустила и Немци су заузели Суково, али је 11. оклопна дивизија стигла у Пирот тек у 14,30 часова. Генерал Голубовић је умро у војој болници у Лебанима. Он је једини генерал југословенске војске који је дао живот у априлском рату.

" Подаци прома књизи: *The German Campaigns in the Balkans* издање Америчког историјског института.

После пада Сукова, Немци су брзо сломили отпор крилних пукова Топличке дивизије, а овим је отпор 5. армије на граничном појасу био компромитован. Командант 5. армије, генерал Цукавац, наредио је команданту Дринске дивизије, дивизијском генералу Кости Р. Ђорђевићу, да скрати фронт и на познатим Спајским положајима (улаз у Сићевачку клисуру) прихвати Топличку дивизију и заустави немачки продор. Цукавац је, ради скраћивања фронта, повукао снаге из граничне зоне на оба крила, тако да су му се Дринска и Топличка дивизија нашле у центру распореда, али истурене, што је омогућило Немцима да поново изврше обухват. Своје командно место Цукавац је преместио у Крушевац, а од Врховне команде је тражио помоћ. Генерал Симовић је наредио Унској дивизији да са своје концентрацијске просторије, коју још није била поела, крене правцем Рума — Београд — Младеновац — Топола — Крагујевац, у ширирејон Крушевца. У ово време југословенско ваздухопловство је са аеродрома Давидовац, крај Параћина, бомбардовало Софију и Ћустендил. Тај јуначки подвиг пилота није имао значајнијег ефекта, сем што је значио извесно охрабрење. Командант немачке 1. оклопне групе генерал Клајст је у току 7. априла запосео простор који је напустила југословенска 5. армија, извршио извиђање нове одбрамбене линије Југословена и пре-груписао своје снаге. Ујутро 8. априла напао је главштну Дринске и Топличке дивизије на Спајским положајима и шкрем рејону Беле Паланке примењујући обухватни маневар. Десно од комуникације Пирот — Ниш, правцем Тетош — Крупац, нападала је 4. брдска дивизија, а лево, правцем Висока Ражана — Пирот, нападала је 294. дивизија. Пета оклопна дивизија налазила се у другом ешалону. Отпор на овим положајима трајао је цео дан. Немци су за то време успели да у ширем рејону Беле Паланке окруже главнину Топличке дивизије и да је принуде на предају. Ова дивизија је маневрисала врло споро, а крила су јој била незаштићена, па су је Немци, брзим маневром, својом 294. пешадијском и 4. брдском дивизијом успели да наткриле и онемогуће њено спајање са Дринском дивизијом. Плашећи се окружења Дринске дивизије, генерал Цукавац је наредио да се она ноћу између 8. и 9. априла повуче на положај Плочник. Ујутро 9. априла после снажне артиљеријске и авио-припреме, 14. немачки корпус напао је енергично снаге 5. армије на Плочнику и за кратко време овладао овим положајем, а затим је његова 11. оклопна дивизија извршила енергичан продор правцем Свође — Нишка Бања. Дринска дивизија није имала резерве и тенкови 11. «емачке оклопне дивизије напредовали су веома брзо. Генерал Цукавац убацио је у борбу делове 2. коњичке дивизије која му је накнадно додељена, али она није успела да заустави надирање тенкова. Око девет часова, 9. априла, 11. оклопна дивизија 14. оклопног корпуса заузела је Ниш без отпора. Истога дана Немци су спустили у рејон Груже ман>у групу падобранаца ради стварања забуне.

Брзи пад Ниша збунио је Врховну команду југословенске војске која се у то време налазила у Бањи Ковилачи. Симовић је био огорчен на команданта 5. армије, па га је сменио са дужности. У то време територија Македоније била је окупирана, а Косово је било непосредно угрожено. Генерал Симовић је наредио команданту Церске

дивизије да са дивизијом крене из ширег рејона Младеновца, где се налазила као стратегијска резерва, преко Тополе, Горњег Милановца и Краљева на Косово, ради ојачања 3. армијске групе, а Унској дивизији наредио је да се задржи у ширем рејону Крагујевца, односно да не настави марш преко Крушевца. Али, ово су биле одлуке на пагофу — без реалне основе да се остваре. Ове две дивизије још се нису биле прикупиле, а кретале су се пешке.

Девог априла у поподневним часовима командант Прве оклопне групе упутио је своју 5. оклопну дивизију из Ниша преко Лесковца ка Прешеву ради сламања отпора Моравске дивизије у Прешеву и спајања са немачким снагама у Македонији. Осталим снагама настављено је енергично напредовање ка долини Велике Мораве. Ноћу између 9. и 10. априла немачка авијација бомбардовала је Крушевац. Ситуација на фронту 5. арлшје била је критична. Дринска дивизија, Власински одред и делови 2. коњичке дивизије успели су да се пребаце на леву обалу Јужне и Велике Мораве. Тимочка и Крајинска дивизија са Калнским одредом, у повлачешу од бугарске границе, нашле су се у зору 10. априла у рејону Сокобања, Ртањ, Алексинац. Врховна команда наредила је команди 5. армије да се са ове две дивизије и Калнским одредом изврши противудар на немачке истурене делове који су надирали од Ниша, а онда да се повуку преко Мораве и то Тимочка дивизија према Јастрепцу, а Крајинска и Калнски одред према Јухору. Овај подухват био је подржан авијацијом са краљевачког и чачанског аеродрома на којима су били базирани делови 4. авио-пука. Планирани противудар није дао никакве резултате. Један пук Тимочке дивизије напао је из заседе немачку претходницу у Боанској клисури (између Алексинца и Сокобање) и уништио је. То је био и једини успех овог подухвата.

Немцима је пут у Шумадију био отворен. Врховна команда уочила је опасност, али није имала могућности да реши кризу. Опет је промењен план дејствовања Унске дивизије. Њеном команданту је наређено да главне снаге упути на Велику Мораву, у шири рејон Велике Плане. Главне снаге Дринске дивизије са деловима 2. коњичке дивизије и Власинског одреда једва су се пребациле на леву обалу Јужне Мораве, али нису успеле да се организују за одбрану, па су наставиле повлачење долином Топлице, а мањи делови повлачили су се од Ншпа према Сталаћу. Тако је долина Западне Мораве остала небрањена. Церска дивизија, којој је било наређено да маршује на Косово, нашла се у том моменту са предњим деловима између Горњег Милановца и Чачка.

Команданту 6. армије наређено је да све снаге повуче на леву обалу Велике Мораве и скрати фронт. Командант 6. армије, генерал Живковић, самоиницијативно је упутио 18. пук Дунавске дивизије у рејон Лапова, а своју Сремску дивизију покренуо је правцем Младеновац — Топола — Крагујевац.

Десетог априла у Врховну команду су стизале лоше вести са свих страна. Немачка 9. оклопна дивизија из 40. корпуса (наступала правцем Ћустендил — Кратово — Скопље — Приштина) заузела је Приштину. У 19,30 часова истог дана 14. оклопна дивизија из 46. мо-

торизованог немачког корпуса ушла је у Загреб, а тада је проглашена и „Независна Држава Хрватска“.

Увече 9. априла један предњи одред 11. оклопне дивизије заузео је Сталаћ. Једна мања јединица Дринске дивизије пружила је слабији отпор. Истог дана главне снаге 11. оклопне дивизије стигле су пред Параћин. Ту су наишли на отпор једне противоклопне батерије 47 мм из 2. коњичке дивизије. Немци су ову батерију обасули жестоком митраљеском и топовском ватром из тенкова, а затим су је прегазили и ушли у град. У Параћину је владала паника. Била се пронела вест да са Немцима иду и Бугари који убијају мушку децу, па је народ у паничном страху побегао из града. Немци су ушли у празан град. Од Параћина 11. оклопна дивизија кренула је у правцу Ћуприје и у току ноћи између 9. и 10. априла заузела је Ћуприју без икаквог отпора и одмах наставила покрет преко Велике Мораве према Јагодини (Светозарево). Мост на Морави није био срушен. Десетог априла у раним часовима два југословенска авиона бомбардовала су мост, али нису успели да га сруше. Непрекидна механизована немачка колона наставила је напредовање без застоја. Тога дана уследила је „директива“ бана Моравске бановине председницима општина у бановини да „Немце дочекају коректно“. У Ћуприју је пред подне 10. априла стигла претходница 4. брдске дивизије. „Свечано“ су је дочекали група Љотићеваца, председник општине и полицијски писар.⁵⁵ Немци су задржали у Ћуприји једну мању јединицу, а према становништву су се односили врло толерантно. То је омогућило народу да испразни магацине југословенске војске. Сељаци из околних села и грађани одвукли су неколико стотина тона брашна и других прехранбених артикала и сав инвентар болнице Тимочке дивизије и Подофицирске артиљеријске школе. То је све учињено стихијски и више је личило на пљачку. Најбоље су прошли богати, јер су имали запрежна кола и моторна возила. Сиротиња је узела оно што је могла да понесе на леђима. Али, то је ипак била корисна акција, јер би то окупатор присвојио. Немци су мирно пратили ово разношење војне имовине и интересантније сцене снимали кино-камерама, вероватно у пропагандне сврхе.

Јагодогаа је агресору припремила „дочек“ оружјем. Председник општине Илија Аранђеловић, заједно са чланом Окружног комитета КПЈ Бошком Ђуричићем, стао је на чело бранилаца. Од војних јединица, у граду се налазио само један пионирски вод, кога је председник општине ставио под своју команду. Дан раније у Јагодину је стигло из Војно-техничког завода из Крагујевца сто пушака са неколико сандука муниције. Ово наоружање председник општине успео је да добије преко својих личних веза, па је наоружао омладинце и раднике пиваре. Ђуричић је утицао да се прво наоружају комунисти и

⁵⁵ Хроничари Ћуприје забележили су да су Љотићевци Милан Јовановић (председник општине), Петар Никчевић, Кире Вујиновић и други, заједно са познатим немачким агентима Карлом Варлегером, Готфридом Ернестом и Бишопом, сачекали претходницу 4. брдске дивизије 10. априла око подне на улазу у град. Једанаестог дивизији нису приређивали дочек, јер је она ушла у град касно ноћу — око 23 часа.

скојевци.³⁸ Он је успео да од једне артиљеријске јединице Дринске дивизије, која је била утоварена у вагоне, добије два топа 75 мм са извесном количином муниције. Омладинци су пренели артиљеријску муницију на рукама од железничке станице до полоажја. Десетог априла Јагодина је осванула са барикадама и главној улици. Око 200 наоружаних грађана и 40 војника спремно је чекало да агресору приреди „свечани дочек“, како је то захтевао бан Моравске бановине. Немци су напали рано. Заправо, њихова претходница, не очекујући отпор, упала је код села Јовца у заседу коју су организовали питомци артиљеријске подофицирске школе и била уништена. Тек после тога уследио је организован напад у коме је узео учешће цео један пук из 11. оклопне дивизије. Развила се жестока борба која је трајала све до подне. Бројно слабији, са мало аутоматског оружја и свега два топа, браниоци су напустили барикаде, али је 30 мртвих другова за њима остало. Два пута више било је рањених. Ово је јединствен пример у априлском рату да су становници једног града самоиницијативно организовали одбрану. Да је подељено народу више оружја, било би и више примера оваквог хероизма. Истог дана, после подне, код села Бунара, на комуникацији Јагодина — Крагујевац, наоружани ватрогасци Војно-техничког завода из Крагујевца, који су били кренули у Јагдину ради „уништења групе петоколониша“ (нису знали за долазак немачких главних снага) сукобили су се са претходницом једне немачке колоне која је из Јагодине кренула према Крагујевцу. Ватрогасци су били изненађени, али су се брзо снадрили и отворили ватру. Читава колона, којасе састојала од једног ојачаног оклопног пука, била је заустављена. Четрдесет ватрогасаца, наоружаних само пушкама, задржавало је преко 4 000 немачких војника око 40 минута. И овај пример убедљиво говори да су у народу постојали огромни одбрамбени потенцијали, али никога није било да их покрене.

Ватрогасци Војно-техничког завода обавестили су грађане Крагујевца о правом стању ствари, наиме да се не ради о „побуни петоколониша у Јагодини“, већ да се тамо налазе јаке немачке снаге које се крећу према Крагујевцу. У граду је завладало велико узбуђење. На правцу Јагодина — Крагујевац није било ниједне организоване војне јединице. Разбијени делови Дринске дивизије лутали су од Мораве према Шумадији без икаквог плана. Дедови ових исгих војника су у незадрживом јуришу на брдо Зебрњак изнад Куманова, 1912. године, на терали у бекство команданта турске војске Зеки-пашу. Ништа није било остало од некадашње славе Дринске дивизије. У самом Крагујевцу налазила се Команда војног округа са помоћним јединицама ниских борбених квалитета. У Крагујевцу у то време већина чланова Окружног комитета КПЈ као и чланова Месног комитета није се налазила у граду. Већи број их је био мобилисан, а остали су почетком рата напустили град. У одсутности руководећих људи Партије није било никога другог да организује народни отпор. Радници су спонтано, осећајући непосредну опасност, провалили у магацине оружја и наоружали се. Међутим, командант војног округа је веома хитно интерве-

³⁸ Бошко Ђуричић, правник, погинуо 1942. године у селу Уријама код Доњег Вакуфа као интендант 3. батаљона (шумадијског) Друге пролетерске бригаде.

нисао са војском и жандармеријом и поново разоружао раднике. Овај узорни бирократа плашио се да испразни магацине и народу подели оружје објашњавајући то страхом од анархије. Међутим, шефови магацина рекли су праву истину. Они су били задужени оружјем и нису хтели да га било коме дају без уобичајеног раздужења. Плашили су се за сопствену кожу. У таквим околностима Немци су ушли у Крагујевац — колевку модерног пролетаријата Србије, град Црвеног барјака — без отпора. Ту и тамо, групице војника отвориле су краткотрајну ватру. Грађани Крагујевца који су 27. марта одлучно рекли „НЕ“ Тројном пакту сада су били немоћни.

Јаче снаге немачке 11. оклопне дивизије нашле су се пред подне 10. априла у ширем рејону Лапова. Њихов задатак је био да овладају простором Лапово — Марковац — Плана, а затим да наставе напредовање према Тополи и даље према Београду. Мање снаге су упућене према Крагујевцу ради обезбеђења и садејства са колоном која је наступала од Јагодине према Крагујевцу. Међутим, овде Немцима није кшло сасвим глатко. На овом простору су се нашли 26. и 18. пук Дунавске дивизије. Двадесет шести пук је био у Великој Плани, где се налазило и командно место 6. армије. Десетог априла, у току највеће борбе, у Плану је стигао возом 55. пук Унске дивизије који је био упућен у Крушевац, а у складу са првим задатком дивизије (ојачање 5. армије). Немци су композицију воза дочекали топовима и тенковима, али се пук ипак искрцао и заједно са 26. пуком прихватио борбу. Осамнаести пук је још био на маршу, али је његов 1. батаљон са инжењеријском четом већ био стигао у Марковац и посео положај. Ова три пука пружио су агресору релативно јак отпор. Испред Марковца једна чета из Првог батаљона 18. пука херојски се борила. На утврђеним положајима сачекала је немачке тенкове ручним бомбама и зауставила њихово напредовање. Том приликом су два тенка уништена, а неколико оштећено. Немци су предузели неколико безуспешних напада и изгубили још три тенка. Чак и када је отпор других јединица био сломен, а штаб пука заробљен, ова чета је продужила да се бори. Немци су били принуђени да ангажују и авијацију и употребе бацаче пламена. Чета је претрпела тешке губитке. Погинуо је и њен командир. Немци су још наишли на јачи отпор код Лапова, Старог Села, Кнића и Бара, где се истакао 1. батаљон 45. пешадијског пука. Ово је знатно успоравало напредовање 11. оклопне дивизије, тако да она није извршила свој дневни борбени задатак, па је била принуђена да обустави наћна дејства. Њен командант се плашио заседа.

Касно у ноћи између 10. и 11. априла Врховна команда је издала директиву бр. 120 којом се предвиђало повлачење свих снага на линију ушће Бојане — Метохија — Косовска Митровица — Копаоник — Крагујевац — Београд — Сава до ушћа Уне и река Уна. То је била још једна илузија о даљем вођењу рата. Командант 6. армије наредио је предислокацију Сремске дивизије (командант дивизијски генерал Јован К. Антић) у рејон Младеновац — Аранђеловац — Топола, у својству армијске резерве. Увече 10. априла предњи делови ове дивизије стигли су у Тополу.

У Шумадији а нарочито на простору Крагујевац — Смедеревска Паланка — Младеновац — Горњи Милановац, 11. априла 1941. године

владао је прави кошмар. Немци су били прешли Мораву и заузели Крагујевац, а Врховна команда је инсистирала да се Крагујевац упорно брани. Генерал Живковић није располагао снагама којима би у противнападу повратио Крагујевац, па је наредио да се све јединице које су се налазиле под његовом командом повуку на линију: Космај — Опленад — Рудник — Чачак — планина Јелнца. Живковић је желео да главне снаге 6. армије прикупи на простору Топола — Лазаревац — Рудник. Према његовом усменом наређењу, не прецизирајући правце повлачења и нове рејоне одбране, команданти Сремске, Унске, Дунавске и 3. кошичке дивизије упутили су се у Тополу. У Тополу се упутио и 2. батаљон борних кола, а ускоро за њим истом комуникацијом и тешки артиљеријски пук који се налазио у близини Младеновца.

Сви путеви у овом делу Шумадије били су закрчени војском. Јединице су се кретале у разним правцима, колоне се укрштале, владао је прави хаос. Делови Сремске дивизије били су прошли Тополу и стигли до Овсишта. Тамо су се налазили делови Унске дивизије који су претходног дана били упућени према Крагујевцу. Јединице 3. кошичке и Дунавске дивизије прелазиле су кроз распоред Унске и Сремске дивизије, а између Тополе и Шаторње налазили су се позадински делови Церске дивизије. У Тополи, заправо на Опленцу, налазила се једна митраљеска чета из Дунавске дивизије која је добила задатак да штити командно место 6. армије. Четом је командовао резервни капетан I класе Миодраг Милошевић. Милошевићу је била потчињена и једна противоклопна батерија 47 мм из 3. кошичке дивизије, такође намењена за одбрану командног места 6. армије. У селу Тополи налазила се једна чета везе, чета инжењерије и једна санитетска чета. Кроз Тополу су пролазили многи војници који су били изгубили своје јединице. Они су проглашавани дезертерима и хапшени. Импровизовани затвор у згради среског начелства био је препун. Међу војницима су кружиле разне гласине. Једни су тврдили да су југословенске трупе продрле до Софије и Тиране, други опет да ће убрзо бити потписано примирје, да су Енглези спалили Берлин авионима и слично.

Топола је 11. априла осванула у магли. Падала је киша са суснежицом, кафане су биле пуне официра. На комуникацији од села Крћевца према Тополи, са челом код болнице, налазио се 2. батаљон борних кола. Противоклопна батерија 3. кошичке дивизије била је посела положај изнад раскрснице путева који воде према Наталинцима и Крагујевцу. У Загорицу је био стигао тешки артиљеријски пук и посео положај.

Око 10 часова у кафани „Прандовић“ било се окупило мноштво виших официра међу којима и пет генерала, четири команданта дивизија и командант 6. армије. Пили су врућу ракију коју им је предузимљиви кафеџија обилато служио и покушавали да размрсе крајње неизвесну ситуацију. Изношени су разни предлози и мишљења.

Око 11 часова дилема више није било. Од села Чумића чула се митраљеска паљба. У почетку слабија, па све јача, док није прерасла у огпите крклање. У Тополи је завладала пометња. Прво су се пронеле гласине да су Немци спустили у Чумић ваздушни десант, као што су два дана раније учинили у Грузи, и да га сада наши уништавају. Командант Сремске дивизије био је тачно информисан преко својих пот-

чињених. На комунтсацији Топола — Крагујевац код места званог Светиња (западно од села Чумића) један његов батал>он, који се налазио у претходници, сукобио се са немачком оклопном колоном која је наступала од Крагујевца. Убрзо затим чула се пал>ба и са правца Наталинци — Топола. Дивизијски генерал Јова Антић, командант Сремске дивизије, наредио је да се на делу комуникације између села Божурње и Овсишта организује заседа Немцима и спречи њихов брз продор у Тополу. Два батаљона Сремаца дочекали су немачку тенковску колону пушчаном и митраљеском ватром. Биле су формиране и бомбашке групе које су постављене непосредно уз комуникацију и бацале на тенкове ручне бомбе. Испред моста на Јасеници (ксточно од Опленца) направљена је на путу барикада од камена. Један дивизион дивизијске артшверије тукао је комуникацију испред места заседе. Прецизна ватра била је отежана због магле, кише и снега. Тако је дошло до жестоке паљбе с обе стране. Немци су гађали из тенковских топова и митрал>еза по околним брдима. Долина Јасенице је стравично хучала. До-бијао се утисак да из тог пакла нико жив неће изаћи. Међутим, губитака је било мало. Гађало се „у маглу“ у буквалном смислу. Али, да би савладали заседу, Немцима су била потребна пуна четири часа. Тек када су са једном четом извршили инфилтрадију на Опленца и када је на Опленцу дошло до борбе, а претходница колоне која је наступала од Наталинаца избила на брдо Бокању изнад села Жабара, батал>они Сремаца су напустили заседу и нестали у магли.

Код Наталинаца, један ескадрон из 3. коњичке дивизије који је иначе био гарнизониран у Смедеревској Паланци, а сада прикупљен код Наталинаца, (на брду Павловац), извршио је напад на претходницу немачке колоне која је од Марковца преко Раче наступала према Тополи. Немци су били у првом моменту збуњени. Неколико њихових војника је убијено и рањено, а коњаници су спалили неколико извиђачких возила. Али, убрзо су у борбу ступили тенкови. Коњица је претрпела тешке губитке и одступила у неред. После тога, борба је престала. Једино је један дивизион тешке артшверије из Загорице продавао да туче комуникацију која од Наталинаца води према Тополи.

Командант Сремске дивизије залагао се за упорну одбрану Опленца и Тополе. Патетично је узвикивао да је Опленца „светилиште отаџбине“. Њему се придружио и командант Унске дивизије, дивизијски генерал Гавра Маринковић. Њих двојица су на брзину сачинили и некакав план одбране. Командант Дунавске дивизије, дивизијски генерал Петар Љубичић, сматрао је да нема времена за организацију упорне одбране Опленца. Предложио је да се све четири дивизије повуку на леву обалу речице Каменице, да на њој организују одбрану, а у току наредне ноћи да изврше противудар и униште немачке снаге у ширем рејону Тополе. Њему се придружио и командант 3. коњичке дивизије, дивизијски генерал Жарко П. Мајсторовић. Командант 6. армије, генерал Живковић, прихватио је овај предлог и одобрио повлачење на линију Космај — Венчац — Рудник, али „у готовости за прелазак у противнапад.“ Тако је, уместо одсудне одбране настављено повлачење на запад и то још убрзаније. Извршење противнапада била је само још једна илузија генерала Живковића. Са друге стране, командант немачке Прве оклопне групе, генерал фон Клајст заједно са ко-

мандантом 14. оклопног корпуса генерал-лајтнантом Густавом фон Витерхајмом, кретао се за 11. оклопном дивизијом која се била знатно одвојила од осталих снага 14. корпуса као и Прве оклопне групе у целини. Пред вече, 10. априла, на Велихој Морави нашла се само 11. оклопна дивизија. Она је према Крушевцу упутила делове за обезбеђење, а по заузимању Крагујевца, према Краљеву, Горњем Милановцу и Плани. Главне снаге су усмерене ка Тополи, и то у две колоне — од Плана преко Раче и од Крагујевца преко Чумића. Остале дивизије Прве оклопне групе налазиле су се на простору Ртањ — Озрен — Бованска клисура, држећи у окружењу Тимочку и Крајинску дивизију и Калнски одред из 5. армије југословенске војске. У окруженим јединицама настало је расуло. Десетог априла до краја дана престао је сваки отпор. Командант једног пука Тимочке дивизије, који је претходног дана уништио немачку претходницу у Бованској клисури, није могао да прихвати срамну капитулацију. Постројио је цео пук, одржао војницима и официрима опроштајни говор, ослободио их заклетве, а онда извршио самоубиство наочиглед свих.

Девета оклопна дивизија, која је из Македоније продрла на Косово, са главнином се налазила у Косовској Митровици и Приштини, а само један истурени одред био је у покрету — долином Ибра, према Рашкој. Дакле, 11. априла, у Шумадију је са истока продирала само 11. немачка оклопна дивизија, и то на широком фронту, у више колона. Њена зона наступања износила је око 100 км. Али, охоти фон Клајст, не обзирајући се на то што су пред 11. оклопном дивизијом стајали делови двеју југословенских армија, наредио је команданту ове дивизије да што је могуће брже напредује према Београду. Желео је да његове снаге прве продру у главни град Југославије, мада му такав задатак на почетку операције није био постављен. Тако је овај, један од најистакнутијих немачких команданата оклопних јединица, одлучио да са 180 тенкова и 12 000 војника овлада централном Србијом и главним градом Југославије.

Борба за Тополу отпочела је око подне 11. априла. До тог времена штаб 6. армије и штабови Унске, Сремске и Дунавске дивизије који су се налазили у Тополи, повукли су се према Аранђеловцу. На Опленцу је остала мешовита тактичка група састављена од једне митраљеске чете и противоклопне батерије. Команду над овим јединицама обједињавао је резервни калетан I класе Миодраг Милошевић.³⁷ Код болнице се налазило чело 2. батаљона борбених кола којим је командовао коњички мајор Душан Радовић.³⁸ Овај батаљон, који се налазио у саставу резерве Врховне команде на концентрацијској просторији јужно од Младеновца, стављен је дан раније под команду команданта 6. армије. Батаљон је добио задатак да изврши марш према Крагујевцу и да се прикупи у селу Лужницама. Тако се догодило да је батаљон основану у Тополи. Због измењене ситуације мајор Радовић је зауставио колону покушавајући да ухвати везу са командом 6. армије, а кад није успео, остао је у недоумици шта даље да предузме.

³⁷ Миодраг Милошевић, професор математике IX мушке гимназије у Београду, рођен у селу Весиљу код Књажевца 1897. године.

³⁸ Душан Радовић, активни коњички мајор, раније на служби у Коњичкој гарди, рођен у Краљеву 1904. године.

Око 12 часова једна немачка извиђачка група, крећући се пешке, под заштитом магле, продрла је на Опленца. Капетан Милошевић је очекивао напад Немаца комуникацијом, па је обе јединице распоредио на североисточним падинама Опленца. На југоисточној страни Опленца имао је само један вод. Немци су овај вод изненадили и натерали га у бекство. Тако се догодило да је немачка извиђачка група брзо овладава врхом Опленца и наставила напредовање северним падинама ка центру Тополе, односно нашла се у позадини Милошевићеве чете и ПО батерије. Милошевић је био храбар, сналажљив и одлучан официр. Оваква ситуација га није збунила. Прикупио је своје људе и предузео енергичан противнапад. У жестоком сукобу, у блиској борби прса у прса, немачка извиђачка група је разбијена и натерана у бекство. Седам немачких војника и један потпоручник су погинули. Али, у овом окршају погинуо је и капетан Милошевић. С њим су још погинули: поднаредник Петар Грегоријевић из Новог Сада, војници Ђорђе Угреновић из Јарменоваца, Јанко Мркић из Забрђа и Јован Бијелић, цивил из Босанског Петровца, који се био прикључио Милошевићевој чети као добровољац.

Када је отпочела борба на Опленцу, мајор Радовић је издао свом батаљону наређење да се припреми за борбу. Сам је ушао у четни тенк, и кренуо комуникацијом за Крагујевац тежећи да заузме повољнији положај. Испред себе је истурио извиђачко одељење које је предводио један поднаредник, Словенац. За то време и немачка моторизована претходница наставила је покрет комуникацијом. Западније од раскрснице путева источно од Тополе сукобиле су се претходнице 11. немачке оклопне дивизије и Радовићев батаљон. Поднаредник, вођа извиђачке групе, на време је открио Немце, и развио своје одељење за борбу. Сачекао је да му се немачка патрола на мотоциклима што више приближи и уништио је прецизном ватром. Немачка претходница се зауставила и предузела систематски напад. Заправо, она је митраљеском ватром и ватром топова и са северних падина Опленца била присиљена да се заустави. Тако је поново дошло до жестоке паљбе. Нарочито је интензивно дејствовало одељење поднаредника Словенца. На инсистирање команданта немачке 11. оклопне дивизије, а вероватно и самог Клајста, да се покрет продужи по сваку цену, командант немачке претходнице наредио је својим челним тенковима да продуже напад. Извиђачко одељење Радовићевог батаљона се повукло и два немачка тенка брзо су се нашла пред Радовићевим тенком. Радовић је, лично нишанићи, топом свога тенка са свега неколико граната уништио оба немачка тенка. Немачка колона поново је стала. Изненадним обртом ситуације, ненавикнут да трпи поразе, командант немачке претходнице са својим оклопним аутомобилом избио је на чело колоне и стигао до уништених тенкова, вероватно с намером да личним примером покаже како треба ићи напред по сваку цену. За њим је одмах кренула група тенкова са јачим топом. Радовић је хладнокрвно нишанио на немачку оклопну командна кола. Једном гранатом кола су уништена и захваћена пламеном. Командант немачке претходнице је погинуо. Али, одмах затим неколико немачких тенкова отворило је ватру на Радовићев тенк. Радовић је успео да искочи из запаљеног тенка, али су га

дочекали митраљески рафали. Тако је погинуо овај храбри мајор. Ово је био и крај отпора у Тополи.

После погибљије свог команданта, батал>он се повукао према Крћевцу, а Немци су наставили покрет комуникацијом за Младеновац. Према Аранђеловцу и Шаторњи упутили су само обезбеђен>а која су заузела положаје на непосредним прилазима Тополи. Клајст је наредио да 11. оклопна дивизија заноћи у рејону Тополе. Био је изненађен појавом југословенских тенкова. Пред вече 11. априла претходница 9. оклопне немачке дивизије стигла је са Косова у долину Западне Мораве, а делови 294. пешадијске дивизије избили су на Велику Мораву.³⁹

Дванаестог априла, у свитање, фон Клајст је упутио 11. оклопну дивизију према Београду. Југословенска краљевска војска налазила се у агонији. Врховна команда, која се тада налазила на Палама код Сарајева, упутила је једну делегацију са генералом Бодијем на челу да ступи с Немцима у преговоре ради склапања „часног мира“.

Испред три југословенске дивизије комуникацијом Топола — Младеновац дефиловала је немачка 11. оклопна дивизија. Командант Унске дивизије, коме је командант 6. армље био поверио руковођење противударом на Тополу, није извршио наређење. Ноћ је била лоша, а средства везе нису функционисала. Веома је било тешко прикупити јединице и поставити им задатак. Дошла је и зора, а припреме за противнапад нису биле завршене. Тако се одустало од замишљеног подухвата, који је у Прандовића кафани, уз топлу фуруну и чаше вруће ракије, изгледао лако остварљив. Генерал Живковић је наредио даље повлачење на линију Букуља — Рудник.

На улазу у Младеновац, код бање Селтерс, 12. априла око седам часова, претходница 11. оклопне дивизије, наишла је на добро организовану ватру једне батерије 47 мм из самосталног противоклопног дивизиона који се налазио у резерви Врховне команде. Како од Тополе до Младеновца није било отпора, немачка претходница је била потпуно изненађена. За свега десетак минута батерија је уништила седам тенкова. Положај батерије заузет је пешадијом, али се због тога дивизија задржала испред Младеновца више од два часа.

Најјачи и последњи отпор Клајстовој оклопној групи пружио је 57. пешадијски пук на брду Ковиони изнад Раље. То су заправо они чувени из првог светског рата раљски положаји на којима је српска војска зауставила надирање Аустријанаца, а затим их натерала у бекство. Сада је 57. пешадијеки пук са деловима 2. гардијске бригаде и још неким јединицама које су му се прикључиле дочекао 11. немачку дивизију снажном и веома организованом ватром. Око комуникације, војници су дочекали тенкове ручним бомбама. Тако се развила жестока, драматична и неравноправна борба. Клајст је инсистирао да се настави енергично напредовање по сваку цену. Немачки тенкисти су јуришали безобзирно на положаје војника 57. пука и газили их гусеницама, али су их други сачекивали бомбама и заустављали, кидали су им гусенице.

" Према материјалима Војно-историјског института (изјава генерала Бодија) у Краљево је стигла 10. моторизована дивизија, што није тачно. Таква немачка дивизлја уопште није учествовала у Балканској кампањи.

Тако су присиљавали немачке тенкисте да се боре као пешаци. И поред сталног инсистирања немачких генерала — од команданта дивизије, команданта корпуса, Клајста па и самог маршала Листа, команданта 12. армије, напад Немаца на Ковиону је био заустављен. Командант 11. оклопне дивизије био је присиљен да развије све пукове у борбени поредак, а такође и артиљерију. Позвана је у помоћ и авијација. Борба је трајала од подне 12. априла до касно у ноћ. Без обзира на бројну и вишеструку надмоћност и јаку ватру артиљерије и авијације, војници 57. пука су одолели немачким јуришима који су се понављали један за другим. Пук је трпео тешке губитке, али је држао Ковиону. Кад је пао мрак, Немци су обуставили напад. Старешине 57. пука и осталих јединица, пошто су дознали шта се у току ноћи догодило у Београду, распустили су војску. Један командант батаљона извршио је самоубиство пред стројем. Немци су претрпели знатне губитке. Фон Клајст је могао да крене у Београд тек сутрадан — 13. априла. Кретао се веома опрезно, али сада више није било разлога за журбу. У Београду су се већ налазиле јединице 41. корпуса. Жртве на Ковиони биле су узалудне, али тај сгонтани отпор војника и старешина (претежно нижих) показао је праву снагу народа. Да су и сви остали пукови кроз чије је редове продефиловала 11. оклопна дивизија од Цариброда до Рала следили пример 57. пука, цела немачка Прва оклопна група би се истопила на том дугом путу.

Дванаестог априла у 16,40 часова, док се на Ковиони водила жестока борба, немачки капетан (хауптштурмфирер) Клинберг из 55. дивизије „Рајх", која је из Румуније продрла до Панчева, упао је у Београд са свега девет извиђача. Њему се одмах предало 1 000 војника београдског гарнизона, а у 18,45 часова отпочела је формална предаја града. Није више било оних бранилаца избрисаних из спискова Врховне команде и мајора Гавриловића. Неко је са прозора зграде устрељио снајпером немачког мајора из 41. корпуса. То је била једина немачка жртва у освајању југословенске престонице.

Четрнаестог априла, председник владе генерал Душан Симић ослободио се дужности начелника главног генералштаба и ту дужност поверио армијском генералу Данилу Калафатовићу, који је убрзао припреме за капитулацију краљевске војске.⁴⁰

Осамнаестог априла у 12,00 часова у згради чехословачке амбасадe у Београду, представници југословенске Врховне команде и владе потписали су пред немачким генерал-пуковником Максимилијаном Вајксом, командантом 2. армије, безусловну капитулацију југословенске војске. Немци су заробили 344 162 војника и официра.

У вртлогу априлског рата нашао се и Милан Благојевић, металски радник, шпански борац и поручник ИГпанске републиканске армије, бу-

Генерал Боди, опуномоћеник југословенске Врховне команде, 15. априла стигао је у Краљево и ступио у преговоре о примирју са командантом немачке 9. оклопне дивизије, генерал-мајором Еберхардом.

дући командант Првог шумадијског партизанског одреда.⁴¹ Благојевић је имао ратни распоред у чети противавионских митраљеза која се налазила у Чоки. У јесен 1940. године био је позван на вежбу. Чета је била добила нове митраљезе „брета“ који су били увезени из Италије. Нико у чети није познавао ово ново наоружање. Командир је држао начелно предавање о техничко-тактичним могућностима овог новог наоружања, али га се није дотицао. По завршетку часа Милан је гтришао једном митраљезу и веома брзо га расклопио на саставне делове. Командир је био запаљен: „Шта то уради, бре, ко ће то сад да састави!“ — питао се. Милан је исто тако брзо саставио митраљез, као што га је и раставио. Оружје му је било добро познато из Шпаније, заплењивали су га од фалангиста, а он је иначе био стручњак за тешко пешадијско наоружање. Командир је од тада респектовао Милана. Када је за Миланом стигао и полицијски досије, у коме је стајало да је он комуниста, да је ратовао у Шпанији и да је официр Републиканске армије, те као такав „непоуздан елемент“, командир — капетан I класе није променио став према Милану. Заправо, сада га је сматрао равним себи. Заложиио се да му не мењају ратни распоред. Заправо, осећао је потребу да Милан остане у његовој чети. Догодило се да су Милана пронашли 28. марта 1941. у Врљачкој Бањи где се налазио на рехабилитацији после операције слепог црева и уручили му позив да се јави у јединицу. Тако се он поново нашао у Чоки у својој митраљеској чети. По овлашћењу командира он је одмах по доласку извршио технички преглед наоружања, а затим изабрао ватрене положаје сваком митрал>езу и давао нишанцијама инструкције како да дејствују. Како још није био добио униформу, водни официри су се бунили што се „некакав цлвил“ меша у њихов посао. Командир их је умиривао. Шестога априла, када је неколико авиона напало његову јединицу, митраљези су врло успешно дејствовали захваљујућл добром раду нишанција које је Милан обучио, а он је брзо отклањао застоје. Једанаестог априла, када је немачки корпус са територије Румуније извршио продор у Банат, Миланова митраљеска чета нашла се у саставу Банатског одреда 6. армије који

⁴¹ Милан Благојевић рођен је 14. октобра 1905. године у Наталинцима. Отац Марко имао је опанчарску радњу, а мајка Полексија била је домаћица. Потицала је из угледне шумадијске породице Миловановића од којих је Милован Миловановић звани „Балашко“. рођени брат Полексијиног деде, био председник ерпске владе. Милан је рано остао без оца, радња је пропала па је остао са мајком на 30 ари земље. Био је одличан ђак у школи, Наталинчани су га из милоште звали „Миле Полексин“. Милан је почео да учи браварски занат у Наталинцима код бравара Драгослава Вукића, а затим је прешао код ковача Жике Николића, званог „Чора“. Интересовала га је израда украсних предмета од кованог гвожђа. Већ 1920. године у Наталинцима је формирана основна организација КПЈ. Милану је тада било свега 15 година, али је већ био загрејан идејама октобарске револуције. Читао је много. Комунисти су га запазили. За време првих посланичких избора у тек створеној Југославији Милан је лепио по зидовима плакате са позивом грађанима да гласају за комунисте. Занат је завршио у Смедереву, у познатој радионици „Металор“. Као млади радник активно је учествовао у борби за права радничке класе. Запаљен је као млади активиста и бескомпромисан борац, па је 1928. године примљен у чланство КП Југославије. Имао је тада 23 године. Преласком у Београд његова револуционарна активност се појачала. Године 1929. полиција га је ухапсила као комунисту. Године 1935. Партија га је упутила у Москву на школовање. По завршетку школе отишао је у Шпанију, а није ни видео своју породицу.

је бранио правац Вршац — Панчево. Командир митраљеске чете користио је Милана као свог стручног саветника на је и употребио чету према његовим инструкцијама. Митраљези су постављени тако да могу да дејствује како по авионима тако и по земаљским циљевима. Код Банатског Новог Села, митраљеска чета је дејствовала по немачким оклопним аутомобилима, зауставила њихово напредовање и омогућила извлачење Гардијске коњичке бригаде. Када су Немци избили на Дунав и када је у Банатском одреду настало расуло, Милан је предлагао командир у чете да остану у Делиблатској пешчари и да наставе герилско ратовање. Ипак је дошло до поделе чете, део се разишао, а део је пошао са командиром и Миланом. Код Ковина је дошло до блиске борбе са надмоћнијом јединицом Немаца. Претило је заробљавање. Милан је у униформи и са пиштољем препливао Дунав и дошао у Београд.

Оружана сила у чије редове је требало да се по ратном плану сврста 1,7 милиона војника од којих 1,2 милиона млађих од 41 године, престала је да постоји. Евидентирана су 344 162 заробљена војника и официра. Око 500 хиљада војника се разбежало, бацајући или скривајући своје оружје. Десетине хиљада пушака и пушкомитраљеза сакривених у априлском рату нашли су се у рукама бораца Народноослободилачке војске. Више од половине обвезника кралевске војске није позвано или није стигло у своје јединице, па нису ни добили оружје, иначе би се у рукама народа нашло више овог оружја. Бахата војска Вермахта већ је била свикла да олако осваја земље Европе. Промарширала је кроз Југославију на сличан начин као и кроз друге земље. Али тамо, где би им се пружио мало јачи отпор, надменост фашиста би брзо спласнула, постајали су опрезни и неодлучни. Да су старешине југословенске краљевске војске биле смелије и одлучније и са оно војске што је било активирано, могли су да нанесу освајачу тешке губитке, а рат би трајао знатно дуже. Сумирајући резултате седмодневне операције своје Прве оклопне групе, генерал-пуковник Едвард фон Клајст, могао је да констатује да је за то време извршио продор на дубину од 350 км напредујући дневно око 50 км у просеку, да је овладао простором на коме живи преко четири милиона становника, да је заробио 100 хиљада војника и официра Краљевне Југославије, а да је изгубио свега 300 својих војника од којих 70 мртвих, и двадесетак тенкова и оклопних аутомобила.⁴²

ОКУПАЦИЈА

Фон Клајстова Прва оклопна група протутњала је кроз Шумадију попут вихора. Клајст је у Шумадији провео само једну ноћ, и то на Опленцу, у летњој резиденцији последњих Карађорђевића. Када је стигао у Тополу, био се већ спустио мрак. У краљевој вили на Опленду поднет му је опширан извештај о догађајима тога дана. Генерал је изразио дивљење подвизима мајора Радовића, капетана Милошевића и

⁴¹ Немци су у рату против Југославије, који је трајао 12 дана, изгубили 558 војника, од којих 151 погинулих. У заробљенштво су одвели 254000 војника и официра, а остали заробљеници су пуштени (*The German Campaigns in the Balkan's, Spring 1941.*).

шихових војника који су се храбро борили. Наредио је да се свечано сахране, уз све почасте које се дају немачким официрима и војницима.

Дванаестог априла кренуо је за Београд а онда даље — преко Мађарске и Чешке у Пољску. За њега није могло бити одмора. Заједно са осталим, већ прослављеним у пољској и француској кампањи, командантима оклопних јединица Гудеријаном, Хотом и Хепнером, био је предвиђен да крене у нов поход на Исток — у остварење Хитлеровог грандиозног плана „Барбароса“. За успостављање привременог окупационог система у ужој Србији оставио је свој 11. пешадијски корпус под командом генерал-лајтнанта Јоакима фон Коцфлајша кога је ојачао 4. брдском и 294. пешадијском дивизијом. Већ 12. априла увече стигао је са Мораве један батал^{он} из састава 294. пешадијске дивизије који је сменио заштитницу 11. оклопне дивизије. Овај батаљон је имао задатак да успостави власт и у Аранђеловцу и Лазаревцу. Један други батаљон из исте дивизије запосео је Смедеревску Паланку и Младеновац. Четврта брдска дивизија упутила је убрзаним маршем део својих снага у западну Србију. Оне су уз пут запоселе Горњи Милановац, а затим Ваљево и остале градове Подриња и Мачве.

Тринаестог априла у ИГумадији се више није пуцало. Народ је био збуњен и огорчен брзом капитулацијом краљевске војске. По селима су још лутале групе војника и официра с оружјем и без њега, тражећи начин да се докопају својих домова и избегну заробљавање. Шумадијске жене и старци обасипали су погрдама и једне и друге, а офицере више, оптужујући их да су кукавице и „бабетине, а не војници“. Необријани, без оружја и са раскопчаним шињелима, официри су ходали или јахали погнуте главе, избегавајући разговор. Сеоске страже су се разбежале. Дан раније оне су хватале и хапсиле војнике који су појединачно бежали из Крагујевца и Тополе тврдећи да су тамо стигли Немци. Неки ту жалосну истину замало што главом нису платили. Старешине сеоских стража су их проглашавале дезертерима и петокOLONашима, мало је недостајало па да их стрељају. Сада су војници из Унске и Сремске дивизије напуштали штале и подруме у које су били притворени. Били су збуњени и они који су их хапсили. Немачки батаљон стациониран у Тополи са делом снага посео је 13. априла Аранђеловац и Лазаревац. Према Руднику је кренуло неколико возила са војницима, али од брда Прокоп изнад села Винче даље нису ишли. Тек од 15. априла на просторију Крагујевац—Паланка—Младеновац—Аранђеловац—Топола почеле су да пристижу главне снаге 294. пешадијске дивизије, а 24. априла на Опленец је стигао и командант ове дивизије генерал-мајор Егелзер, где је распоредио своје командно место. Скоро у исто време у Краљево је стигао и штаб 4. брдске дивизије, а команда 11. корпуса са штабом 60. моторизоване дивизије задржала се у Нишу. Овакво стање било је све до краја маја. За то време Немци су ретко напуштали гарнизоне. Кроз нека села су прошле мање јединице — најчешће јачине вода. Оне би обично певајући промарширале путем. Нису се задржавале нити свраћале у куће. Са Опленца би у поподневним часовима трештала музика, чула се и песма — војничке корачнице. Слично је било тл у осталим гарнизонима.

Окупатор је примењивао тактику „смиривања духова". Тежио је да народ постепено привикава на своје присуство, да се помири са судбином.

У тим првим данима окупације народ Шумадије била је притисла права мора. О великом броју младих људи одведених у заробљеништво ништа се није знало. Због неизвесности њихове судбине у многим домовима владала је туга. Умукла је песма. Људи су се ретко са-стајали. Нису имали ништа да кажу једни другима. Жене су престале да одлазе на пијаче — своја омиљена састајалишта. Школе су биле распуштене. Окупатор није пропустио прилику да упозори становнике Шумадије на „ред и мир". На јавним зградама појавиле су се пла-кате којима се позива становништво на лојалан однос према немачкој војсци, захтева се предаја оружја, укључујући и ловачко, и пријава војних лица. Добошари би пијачним даном ударали у добоше, скуп-љали народ и читали му наредбе сличне садржине.

Група немачких војника зауставила се пред среском кућом у То-поли. Оборили су металну таблу са натписом и грбом. Двоглави бели орао краљевине плеснуо је жалосно у бару пред вратима. На згради се убрзо залепршала немачка застава. Киша ју је немилице квасила и она се све мање лепршала док се коначно није отпустила низ копље. Велики црни кукасти крст млитаво се клатио.

Немци су учвршћивали своју власт брзо и енергично, али су настојали да буду „тактични и не вређају национални понос људи", како је саветовао новоприспели цивилни комесар за Србију Турнер, кога су сматрали добрим познаваоцем прилика у Србији. Крајскоман-дантима је дато специјално упутство према коме је требало евиден-тирати све Јевреје и обележити их жутим тракама. Такође је тре-бало открити све комунисте и њихове симпатизере и будно пратити њихову делатност. Према овом упутству забрањивало се прибегава-ње масовним хапшењима. Препоручено је да хапшења политичке природе врше искључиво органи старе домаће полиције, коју треба активирати. Све непосредне контакте с народом требало је одржавати преко цивилних власти, које су и раније постојале и које је такође требало активирати. Окупаторске трупе могле су бити употребљене само ако се ради о изразитој антинемачкој делатности, саботажама, атентатима и побунама. Тако су Немци убрзо покренули расклима-тани и делимично зарђали апарат срушене државе. Прво што су пре-дузеле окупатарске власти било је: прикушавање оружја и спрово-ђење обавезног откупа хране за немачку војску.

Команданти места у Тополи, Аранђеловцу, Лазаревцу, Горњем Милановцу и Паланци имали су под својом командом по једну ком-биновану чету војске специјално намењене за полицијску службу, односно за обезбеђење функционисања окупаторске власти. Десетине огласа и опомена биле су излепљене на телефонским стубовима, по ходницима огаитинских и среских зграда, по кафанама и другим местима. Сви они су почињали претећим тоном „С р б и !" ... „С р б и" ... „Срб и!". Србима је давано до знања да су окупирани и да морају то да схвате. Опомињали су их да предају целокупно наоружање, да поштују окупаторску војску, **је**д ће у супротном следити оштре каз-не, а за убиство немачког војника биће стрељано сто Срба. Позивали су их да на време удовољавају захтевима власти.

Немци су забранили све скупове сем оних на пијацама, па су оне постале главно збориште људи из околних села. Људи су са по-дозрењем гледали на Немце и избегавали да им се приближе.

Народ није хтео да прихвати окупацију. Људи су осећали да је све то произашло брзо и неприродно, да рат није још завршен, да предстоји обрачун. Тиме се једино може објаснити што су људи куповали оружје и муницију, бомбе, шаторска крила и униформе. Нису се обазирали на огласе окупатора за предају оружја и то „најдаље до првог маја“ а да ће после свако код кога се нађе оружје бити кажњен смрћу. Предаване су обично ловачке пушке, пошто су њихови власници били регистровани код среских власти. Али, зато је много оружја у Винчи, Бањи, Доросави, Копларима и другим селима било сакривено. На овом подручју сакривено је тада око 30 пушкоми траџеза и преко 500 пушака.⁴³

Народ је ћутао, али било је очигледно да не признаје капитулацију, да се припрема за коначни обрачун са окупатором, а и са онима који су га довели.

Трговци и зеленаши прилагодили су се окупацији. Трговци су отварали широм своје радње, а зеленаши почели да комбинују како помоћу Немаца да надокнаде оне милионе који су им пропали у банкама услед изненадне окупације. Они су склапали уговоре са немачком војском за испоруку хране, а неки су већ напредовали долазећи у додир са немачким лиферантима који су упућивали своје агенте у ове крајеве ради набавке разних артикала, првенствено прехранбених, који су немачкој војсци били неопходни.

Живот је почео да тече. Људи су се опорављали од удара који је дошао капитулацијом. Прошао је страх и од неизвесности. Привикли су се и на нове окупаторове мере, полицијски час и друго.

Село је мање осећало окупацију. Немачке поатроле су ретко пролазиле кроз села, не задржавајући се. Сељаци нису много обраћали пажњу на полицијски час. Народ се привремено помирио са судбином.

Ратни догађаји су се тако развијали да је све ишло у прилог Немцима. У мају су Ромелове дивизије незадрживо продирале кроз Киренаику опседајући Тобрук. Радио-Лондон је говорио о жестоким борбама у Африди и надмоћности Немаца. Ниједне охрабрујуће вести. Политички хоризонти били су мрачни.

Пијачним данима у кафанама су се почели појављивати људи који су настојали да „објасне политичку ситуацију“. Они су још више увеличавали силу Немаца и наговештавали потребу оснивања „српске државе под окриљем моћног Трећег Рајха“. Ово су били Љотићеви емисари, од којих се нарочито истицао адвокат Аца Лазаревић. Он се често виђао у друштву Немаца, а петком (пијачни дан) би се појављивао у некој од аранђеловачких кафана, окупљао сељаке и излагао им своје погледе. Људи му раније нису веровали и он је

⁴³ Податак из архиве ЦК СК Србије, али је само приближно тачан, пошто је у питању мемоарски материјал и не базира се на документима из рата. Горње цифре су узете на основу реконструкције стања скривеног наоружања коју је извршио Мика Милосављевић, члан ОК у почетку устанка. Оружје је скривано углавном самоиницијативно, али је постојала и директива Партије да се оружје не предаје.

редовно пропадао на посланичким изборима, али сада су га неки почели сматрати „мудрим и видовитим, јер је предвиђао пропаст Југославије, па можда он зна и ига ће се у будућности догодити“.

У Тополи је сличну мисију обављао пензионисани мајор краљевске војске Живан Милованчевић. Његове војничке амбиције, које нису биле у складу са другим способностима, нису биле задовољене, Хтео је да постане угледна личност. У војгогчкој каријери није имао среће. Надао се да стави ознаке генералштапца — али је све то грлопало. Он се с тим није мирио. Пред рат је почео да се бави политиком. Тражио је славу на политичком пољу. Војнички закони су забрањивали политику, па је због тога био пензионисан. Одмах по капитулацији повезао се са Костом Пећанцем и почео с њим да сарађује. Милованчевић је био један од руководећих кадрова Пећанчеве будуће војске. Са препоруком „војводе“ наставио се са породицом у свом родном месту Крћевцу и чекао даља наређења. Четвртком је долазио у Тополу да би „потајно“ разговарао са људима. Говорио им је да се негде тамо на Јастрепцу скупља „огромна четничка војска коју води Пећанац, и та ће војска стићи овамо и предузети власт од Немаца па се за то треба припремити“.

Појављивали су се и други људи, најчешће по селима. Они нису зазирали да пијачним данима дођу и у варош. Били су врло обазриви при избору саговорника и неповерљиви према непознатима. Немачки „нови поредак“ називали су крвавим фашизмом, гробницом слободе и демократије и најцрњом диктатуром коју је човечанство запамтило. Њихови разговори су се обично завршавали речима: „Народ није капитулирао, народ се мора борити за своју слободу, да спере срамоту са својих слободарских традиција.“ ЈБуде су саветовали да не предају оружје и не испуњавају захтеве Немаца, да избегавају кулуке и остало.

Нарочито су се истицали чланови будућег Окружног партијског повереништва, као и неки секретари ћелија КПЈ који су постали познати у овом крају. Било је и других који су долазили из Крагујевца и Београда. За њихова имена сазнало се тек касније. Народ је пажљиво слушао ове људе који су му причали да са Немцима треба ратовати, да не треба признати капитулацију. У њима је видео васкрсење свога херојског и слободарског духа који је брзом и нечасном капитулацијом био негде дубоко закопан.

У мају и почетком јуна Шумадија је поново живнула. Њени људи, који никад нису били равнодушни према политичким збивањима, коначно су се опоравили од моралне кризе коју је донела капитулација. Почели су ведрије да гледају на будућност, иако још није било ничега што би наговештавало пропаст Немаца. Али враћено поверење у сопствене снаге и потреба борбе против Немаца, о којој су им говорили комунисти, отварао је им перспективу. Они су назирали лепшу будућност и осећали да се за њу треба борити. Народ је све чешће гтркосио окупатору. Немци су из дана у дан повећавали количину обавезног откупа хране и порезну стопу у натури. У појединим селима цифре обавезног откупа пшенице превазилазиле су целокупну годишњу производњу. Немци су претили тешким казнама ако се план не испуни. Али, људи су ћутали и догонили по коју десетину кила, тек да се каже да су нешто дали.

Ни остали прописи окупатора нису се поштовали. Прописано је било да се приладници оружане немачке силе поздрављају при пролазу скидањем капе. Ретко ко се овога ггридржавао. Омладина, а нарочито средњошколска, често је пркосила. Било је и тежих инцидентата. Једног четвртка у Тополи, на пример, два средњошколца су се шетала са својим колегинидама. Појавила се група немачких подофицира који су били на пролазу из Грчке за Источни фронт. Они су одгурнули младића и ухватили девојке да се с њима фотографишу. Један од младића је пришао првом подофициру и рекао му је „неваспитан и простак“ на немачком језику. Подофицир се машио револвера, али је у истом моменту бло погођен песницом у вилицу, те се сручио на земљу. Немци су били збуњени. Док су подигли свог друга и сетили се да част подофицира Вермахта заштите револверима, младића и девојака више није било. Успели су да побегну кроз оближње двориште. Настала је пуцњава. Алармирана је месна посадна јединица. Трагали су за нападачима, али узалуд.

Атмосфера у окупираној Шумадији почела је да се мења. Неотало је првобитне смирености и потиштености. Осећали су се знаци пркоса. Поново се чула песма. Немци су осећали да се у народу нешто креће, само још нису могли да сагледају смернице тих кретања. Али осећај сигурности и задовољства их је напуштао. Страх од туђе земље почео се шуњати око њихових логора. Причало се да су око Валајева изгинули неки Немци. Егелзер је појачао будност. На ово га је упозоравао и игтаб корпуса. Његови извепгаји су постајали нешто опижрнији, вишесе нису ограничавали само на излагање бројног стања и стања болесних. У мају су успостављене све жандармеријске станице на територији Шумадије. Немци су повремено правили „пробе“. Пијачним данима су окупљали групе сељака и вршили претрес. Тражили су оружје. Резултата није било. Али неко је у Трудељу пуцао на жандарме. Ко? — Остало је неразјашњено. Немир се увлачио у душу окупатора. Догађаји који ће уздрмати из темеља његов млр били су на помолу.

ПАРТИЈА СТАЈЕ НА ЧЕЛО ПОРОБЉЕНОГ НАРОДА

Окружна руководства Партије окупација није збунила. Од 15. до 25. априла одржани су први састанци на којима је оцењена новонастала ситуација, а затим је расправљано о најпогоднијим методама рада у условима окупације. Неопходно је било успоставити нову евиденцију чланова КПЈ, пошто је изврстан број чланова отеран у заробљеништво, или им се није знала судбина. Било је података да су се неки чланови Партије уплашили окупације па избегавају контакте и не прихватају задатке. Са њима је било потребно обавити разговор и утврдити да ли се на њих може убудуће рачунати. На овим састанцима је наглашено да Комунистичка партија Југославије не признаје капитулацију, а самим тим не признаје ни власт окупатора. Одлучено је да се крене у народ и да се објасни став комуниста. Отуда је људима требало препоручити да не предају оружје окупатору, већ да га скривају и чувају, јер рат није завршен. Одлучено је да чланови окружних руководства одмах крену на терен у обилазак основних партијских

организација ради преношења директиве о прикупљању и скривању оружја. Такође је одлучено да комунисти одржавају тајне састанке са симпатизерима Партије и другим часним људима — патриотима и да им објашњавају како треба да се односе према окупатору. Посебна пажња је посвећена СКОЈ-у и раду са омладином. Закључено је да у градовима и селима има знатан број средњошколских омладинаца, а такође и студената којима треба прићи, организовати их, укључити их у рад на терену у духу полиике Партије.

Крајем априла у Аранђеловад је дошао из Крагујевца Милутин Тодоровић, професор, члан Окружног комитета за округ Крагујевац. Сада су се у Аранђеловцу нашла четири члана Окружног комитета Партије од којих је један био још и члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију. То је представљало, ипак малобројно, снажно партијско руководство за Аранђеловачки крај. У срез опленачки и орашачки дошли су крајем априла студенти Милић Радовановић, из Винче, Живко Томић, Пантелија Прокић Пуле и Драгић Гавриловић Гаша из Шаторње, Милош Вујановић из Брезовца, Душан Аврамовић из Влакче, Миладин Јовичић из Жабара, Слободан Крстић Уча из Јарменовада, и други. У овом крају био је и већи број људи са високим образовањем, чао и учитеља који су у данима рата напустили радна места и ранша пребивалишта да би се склонили код рођака који су живели на сешу. Известан број ових људи били су чланови Партије, али су припадали другим основним организацијама. Такође је било доста и скојеваца, а остали су са мањим изузетком били симпатизери Партије. Посебно су се истицали својим напредним идејама и активношћу Милић Радовановић, Живко Томић, Милош Вујановић и Миладин Јовичић. Чланови Окружног комитета, који су се тада налазили у Аранђеловцу, запазили су активност ових студената па су им пришли и настојали да утичу на њихов даљи рад.

Крајем априла консолидује се и Покрајински комитет КПЈ за Србију који се налазио у Београду. Он такође прилагођава метод рада условима окупације, а посебно се ангажује на успостављању веза са окружним комитетима, које су окупацијом биле нарушене. Покрајински комитет је умножио Проглас Централног комитета КПЈ од 15. априла и поделио га окружним партијским руководством. Овим прогласом КПЈ је јасно и недвосмислено изнела свој став о непризнавању комадања Југославије, а самим тим није признавала капитулацију и окупациони систем. Убрзо затим уследио је и Првوماјски проглас ЦК КПЈ којим се народ Југославије позива на отворену борбу против окупатора.⁴⁴) Сада више није могло бити гопсаквих дилема о томе како се треба односити према окупатору. Постало је очигледно да предстоји оружана борба — рат против окупатора, а за рат се треба припремити. Покрајински комитет за Србију у директним контактима

⁴⁴ У Првوماјском прогласу ЦК КПЈ говорило се о неопходности оружане борбе против окупатора, истичући посебно да ће „Комунистичка партија Југославије организовати и предводити борбу народа против окупатора и његових слугу у земљи“ ... да ће се „борити против расприривања националне мржње, а за братство народа Југославије и свих народа на Балкану“... да ће се „борити против изабљивања радног народа и срећнију будућност“... Проглас се завршавао речима: „Радници, сељаци, грађани — сви родољуби — на окуп! Истрајте у борби у коју вас позива и коју води авангарда радничке класе — Комунистичка партија Југославије.“

са окружним партијским руководствима дао је директиву да Проглас ЦК КПЈ треба објаснити — прво партијском чланству и скојевцима, а затим и народу, и да то треба чинити на партијским састанцима, зборовима, саветовањима и другим тајним скуповима. Такође је дата директива да почне прикупљање, односно евидентирање оружја и муниције, да се организује војна обука са омладином, и санитарски курсеви. Биле су то сасвим конкретне припреме за оружану борбу.

Првомајски проглас ЦК ПКЈ изненадио је окупатора. Чак и признати немачки стручњаци за Балкан, какав је био, на пример, доктор Турнер, били су у недоумици о чему се заправо ради. Знали су да то није директива Коминтерне, а самостално опредељење југословенских комуниста тумачено је као безуман и непромишљен корак. Било је тумачења да је посреди нека провокација. Јер, у то време, по евиденцијама Специјалне полиције у Југославији није било више од 8000 комуниста. Шефови београдске Специјалне полиције сматрали су да је Проглас документ такве природе да даје повода за масовно хапшење комуниста као „деструктивних елемената који угрожавају безбедност“. Немци нису прихватили ову сугестију, вероватно да не би изазвали извесно подозрење код руководства Совјетског Савеза. Међутим, наређено је ажурирање картотеке и успостављање боље евиденције о члановима КПЈ и СКОЈ-а, да се интензивно прати њихова делатност и да се разраде поступци који омогућавају брзо хапшење комуниста када такво наређење уследи.⁴⁵⁾

За партијско руководство Шумадије мајски Проглас Централног комитета представљао је снажан подстрек за још интензивнији рад. Посебно запажена је активност Милутина Тодоровића, искусног партијског радника.⁴⁶⁾

Већ крајем априла осетила се у Шумадији појачана активност комуниста. Први мај је дочекан свечано у више места. У селу Јарменовцима одржан је велики народни збор на коме су били окупљени напредни и родољубиви људи из срезова орашачког, опленачког и качерског. На збору су говорили Милан Илић и Милутин Тодоровић. Оба говорника су позивали народ на пружање отпора окупатору. Говорили су да комунисти Југославије не признају окупацију нити поделу земље, да је оружана борба једини начин да се окупатор протера из земље и да је пропаст фашизма неминовна. Слични првомајски скупови су одржавани и у Грошници крај Крагујевца, на Јухору, Космају, код Лазареваца и у другим местима.

Првих дана маја 1941. Покрајински комитет КПЈ за Србију донео је одлуку о озваничењу Окружног повереништва Партије за округ Аранђеловац. Ова одлука значила је давање јачег импулса већ залочетој акцији у овом делу Шумадије. Према овој одлуци у Поверени-

⁴⁵ У крагујевачком Историјском архиву чувају се оригинални спискови на немачком језику са именима људи из Шумадије које је окупатор евидентирао као комунисте и предвидео њихово хапшење.

" Милутин Тодоровић, професор, рођен у селу Рајковцу (срез опленачки) 1901. године, члан КПЈ постао 1938. године, а члан Окружног комитета заокруг Крагујевац крајем 1940. г.). У јулу 1941. постављен је за команданта Космајског одреда. У новембру 1941. заробили су га четници Драже Михаиловића заједно са супругом Драгом и обоје стрељали

штво су ушли, поред раније поменута три друга, Душан Петровић Шане и Милутин Тодоровић. Новоформирано окружно руководство одржало је први састанак 5. маја у Аранђеловцу, са следећим дневним редом:

- Стање Партије и општа политичка ситуација на територији новоформираног округа;
- Први и најважнији задаци руководства;
- Разно;
- Одређивање секретара.

За секретара је ПК Србије био одредио Станислава Сремчевића, радника, искусног партијског руководиоца, који је већ добро познавао прилике у овом крају. Сремчевић је поднео извештај о стању у партијским оргаш!адијама на терену.

Према његовом извештају, на територији тада новоформираног округа налазила се 21 партијска ћелија са укупно 112 чланова и 15 кандидата Партије. Скојевских организација, као што је речено, било је пет и неколико скојевских група — око 30 чланова.⁴⁷⁾

Покрајински колитет за Србију констатовао је раније да рад са омладином у овом крају није имао шири карактер. Већина скојевских организација била је слаба, а у многим селима, нарочито у срезу качерском, политичког рада уопште није било.

Такође је констатовано да су вође Удружене опозиције, Чедо Плећевић, Жика Костић и Војин Гајић, иначе популарни у овом крају, били блиски Партији и са њом сарађивали. Закључено је да се са њима успостави још боља сарадња. Профашистичке странке нису на овом подручју имале никаквог упоришта и на њих се није рачунало као на некакву препреку.

На састанку је анализирано и стање окупатора у овом делу Шумадије. Руководство тада још није имало подробније податке о јачини и распореду непријатељских снага. Знало се да се у Тополи налазе јаке немачке снаге, да је у бившој краљевој вили на Опленцу смештен немачки генерал, а да су јаке немачке снаге у Аранђеловцу, Лазаревцу и Паланци. У Наталинцима, Руднику, Белановици, Страгарима и Шаторњи, местама где су се раније налазиле жандармерије-

" На основу реконструкције, коју је извршио Мика Милосављевић, стање партијских ошовних организација по срезовима било је следеће:

— орашачки срез — 11 основних организација и четири упоришта са укупно 61 чланом и три кандидата;

— опленачки срез — пет основних организација и четири упоришта са 20 чланова и три кандидата;

— колубарски срез — осам основних организација и три упоришта са 27 чланова и девет кандидата;

Стање Партије у космајском срезу није било познато аранђеловачком руководством и овде није изнето.

У качерском срезу била је само једна основна организација, и то у Белановици, са секретаром Стевом Марковићем Сингером.

У скојевским организацијама било је 27 чланова. У неколико села постојала су скојевска упоришта с једним или два члана.

На основу Сремчевићевог извештаја (касније га је реконструисао Мика Милосављевић), могло се закључити да су се све партијске и скојевске организације које су биле основане крајем 1940. и почетком 1941. године одржале. Није било битних промена ни у броју чланова — заправо неки су отерани у заробљеништво, али је примљено и неколико нових. Неке секретаре ћелија било је потребно заменити, због несналажења и пасивности.

ске станице, није било окупаторске војске. Окупатор је повремено долазио у ова места са јачим моторизованим одредима ради патролирања и кратко се задржавао. Немци су врло ретко залазили у села. У среским местима био је поново активиран административно-полицијски апарат бивше Југославије, а по општинама одбори и административно особље које се нашло после последњих избора. Окупатор је од народа до тада убрао само један порез у сточној храни и месу, и то у незнатним количинама. Као да није желео да се замери народу.

На крају састанка донесени су следећи закључци:

— кренути на терен и обићи све основне организације ради пружања помоћи секретарима око проширења и појачања идејно-политичког рада;

— развити активан рад омладине уз шире ангажовање студената и средњошколаца за окупљање сеоске омладине; као форма рада предвиђено је формирање омладинских актава (читалачких група) по селима;

— преко партијских и скојевских организација бојковати окупаторске наредбе о обавезној предаји оружја и војничке опреме, а истовремено настојати да се прикупе подаци о врсти и количини скривеног наоружања;

— настојати да се прикупе што потпунији подаци о распореду и јачини окупаторских снага и шеговој делатности.

После овог састанка чланови Повереништва су кренули на терен. Проширен је низ организација, а у неколико села формиране су нове. Обишли су све основне организације, али и села у којима их није било. Нарочито велики успех постигнут је у раду са омладином.

Окружно повереништво, поред рада у основних организацијама, организовало је курсеве за пружање санитетске помоћи рањеницима. Овакав један курс је организован за села Горњу Трешњевицу и Вуковце. Посећивале су га углавном омладинке.

На састанцима основних организација који су одржавани у мају првенствено је разматрана политичка ситуација у свету и у земљи. Говорило се о неминовности уласка Совјетског Савеза у рат против Немачке и о потреби борбе против фашизма. Објашњавано је да борба коју треба водити против окупатора није само борба за слободу већ и за ново друштвено уређење, за бољи живот и лепшу будућност. Окружно повереништво је одлучило да се о потреби борбе против фашизма говори међу омладошом и људима који су сматрани напреднијим. Скојевским активистима и члановима Партије постављен је задатак да народу указују на потребу борбе против окупатора и подижу му националну свест.

Делатност Милића Радовановића у Винчи брзо је запажена. Милић је био изванредних интелектуалних квалитета и са огромном радном енергијом. Као ђак, а касније студент, осетио је неправду капиталистичког режима и неминовност сукоба потлачених и тлачитеља. Окупљао је средњошколце и средњошколке, читао им поједина поглавља из књига, дискутовао са њима; објашњавао им узроке појаве фашизма и његову неминовну пропаст, говорио им о слабостима капиталистичког друштва и класе југословенских капиталиста која је пала под ударцима фашизма, о новом друштву у коме ће тријумфовати слободан човек — о социјализму. Омладинци су га пажљиво слушали.

Средњошколци око Тополе почели су да носе црвене мараме. То су убрзо прихватили и остали сеоски омладинци. Тако је црвена боја постала најомиленија боја омладине.

Вест о ширењу црвене боје допрла је и до немачке команде. Командант у Тополи наредио је среском начелнику да преко председника општине строго забрани ношење делова одеће црвене — „бољшевичке“ боје. Пијачним данима су немачке патроле крстариле по Тополи ловићи „црвене“. После ових мера младићи су избегавали да долазе у градове са црвеним џемперима, а жене се више нису повезивале црвеним марамама када би одлазиле на пијацу. Али, зато је црвена боја у селима, тамо где су Немци и жандарми ретко залазили, постала још популарнија. Општинске ћате су писале извештаје среским начелницима о овоме, а ови су извештавали Немце. У својим извештајима Немци су наговештавали да у Шумадији нема довољно послушности и првобитног мира.

По упутствима чланова окружног партијског руководства месна руководства су почела, поред радника, вгаије да ангажују универзитетску и средњошколску омладину у ширењу револуционарних идеја, нарочито међу сеоском омладином, јер су ђаци и студенти имали велики углед код сеоске омладине.

И остала партијска руководства у Шумадији имала су исти акциони програм. Разлика је била само у детаљима — због специфичних прилика у појединим окрузима. Окупатор је у то време у Шумадији имао слабе снаге — само 294. дивизију са командним местом у Тополи и делове 60. моторизоване дивизије, чија се команда налазила у Ваљеву. Међутим, окупатор је систематски учвршћивао своју власт, уз настојање да максимално искористи управни апарат Краљевине Југославије. Задржане су бановинске управе, среска начелства и општине. Карактеристична је била чињеница да је огромна већина среских начелника и председника општине задржала своје положаје и за време окупације. Објашњавали су то најчешће страхом од окупаторових репресалија. Једини је изузетак белички срез у коме су председници општина у већини случајева дали оставке.

У присуству немачких официра фон Шлихтинга и Кумарова одржана су у Шумадији, 12. и 15. маја, саветовања са среским начелницима — прво у Смедереву, друго у Крагујевцу. Саветовању је присуствовало 13 среских начелника и сви представници општина из среских места. Саветовање је организовано у аранжману управе дунавске бановине, а немачки представници су се понашали као „посматрачи“. Представник банске управе првенствено је инсистирао на очувању „јавне безбедности“, а затим на интензивној обради земље. Немци су већ били успели да за протеклих двадесетак дана увиде да је доста обрадиве земље запуштено, а њима је много било стало до производње што већих количина хране. Инсистирао је такође на бољем одржавању комуникација. С обзиром да је 30. априла била формирана такзована Српска комесарска управа (Савет комесара) са Миланом Аћимовићем на челу, присутни су упознати и са њеним ингеренцијама. На овом скупу је дато упутство како поступати са Јеврејима и Циганима. Јевреје је требало обележити жутим тракама, а Циганима забранити приступ јавним местима и локалима. Нареджено је образовање, у Крагујевцу, сабирног логора за Јевреје. Валута

Краљевине Југославије већ је била стављена ван снаге. Сада је објашњено да ће се као једино платежно средство користити немачка марка, али да је то привремена мера. Тако је почела да функционише окупаторска власт у Шумадији пре него што је коначно била успостављена окупациона управа. Оперативни команданти су се потпуно ослонили на колаборационистичку структуру власти. На овом састанку је дата директива о изради евиденције постојећег жандармеријског и полицијског кадра и захтевано је да се изврши провера њихове политичке подобности.

У мају је одржан већи број партијских састанака, саветовања и скупова грађана под руководство Партије. Објашњавани су узроци брзог пораза југословенске војске, затим подела Југославије и политичко-војна ситуација у свету. На састанку комуниста Смедеревске Паланке одржаном код Попове чесме говорио је Петар Стамболић о задацима Партије у предстојећем периоду, посебно у припреми оружаног устанка. Стамболић је истакао потребу интензивнијег рада са омладином. Цана Бабовић, која је такође била присутна, замерила је што је у редовима комуниста мало жена. То је била слабост свих партијских организација Шумадије, па и штфе.

Комунисти су организовали и традиционалне мајске излете у природу, на којима је највише било омладине.⁴⁸) Ови излети су претварани у митинге на којима су говорили руководиоци Партије, али и истакнути омладинци и виђени људи из појединих крајева. Најуспешнији скупови ове врсте одржани су у близини Крагујевца, код Страгара, Смедерева, Јагодине, Ћуприје и другим местима.

Крајем маја, у шуми између Страгара и манастира Вољавча, тамо где је у првом српском устанку заседао Правитељствујуици савет, окупило се око 30 омладинаца — средњошколаца и студената из среза орашачког и опленачког. Међу њима су биле и две девојке. Скуп су организовали студенти Милић Радовановић, Живко Томић, и Милош Вујановић, као и излет у природу. Овај скуп је добрим делом и имао карактер уобичајеног и безазленог скупа — певало се и свирало. Међутим, организатори излета имали су и одређен политички циљ — припреме омладине за оружану борбу. Говорио је Милић Радовановић: о мукотрпној историји српског народа, о многим насртајима туђина, о борби за слободу. На крају је оценио конкретан историјски моменат. Говорио је о фашизму као највећој изопачености људског друштва у целој његовој историји, о теорији која се заснива на насиљу и неправдоу народа, која проповеда уништење читавих народа да би просперирала сопствена нација, о подели света на одабране нације које треба да владају и оне које морају да остану подређене — робовске. Назвао је наци-фашизам „гробницом слободе и демократије" и „тамницом народа". Посебно је нагласио да младе генерације под фашизмом немају никакву будућност и да су оне првенствено дужне да крену у оружану борбу против фашизма за слободу сопственог народа и свих осталих поробљених народа који ће се укључити у светски фронт бораца за слободу и демократију.

Милићеве речи оставиле су снажан утисак на омладинде. Спонтано су реаговали усклицима „Живела слобода!", „Доле фашизам!". А

⁴⁸ Излет је назван Ћурђевданским уранком.

онда се на обронцима Рудника заорила громка песма „Падај, сило и неправдо...!”

Тако се овај излет омладинаца претворио у прави политички збор који се завршио договором о конкретним будућим задацима студентске и средњошколске омладине овог краја. Милић је поново говорио. Истакао је резултате ранијег рада са сеоском омладином на пољу општег просвећивања и подвукао потребу да се сада, користећи се литературом као што је „Мати” Горкога, треба оријентисати на конкретна објашњења социјалних проблема живота, упознати се са радничким покретима у свету и циљевима борбе Комунистичке партије. Милић је истицао потребу да се омладини говори о значајним моментима из националне историје, нарочито о првом и другом устанку, о терору освајача и народним бунама, о Карађорђу и Матији Гупцу. Кроз ове примере и примере бруталних поступака окупатора требало је подизати патриотску свест омладинаца и развијати код њих мржњу према окупатору.

Неки су сматрали да треба одмах формирати борбене групе и отпочети обуку у руковању оружјем, али Милић и Вујановић су се супротставили таквом гледишту. Умиривали су поборнике брзог отпочињања оружаних акција. Милић је објаснио друговима значај и потребу учења. Он се позвао на Лењина и истакао његове мисли „о високој свести пролетаријата као моћном оружју револуције”.

Говорило се и о значају војничке обуке, али се нагласило да прво треба имати људе, борце свесне циљева борбе, да је то основно, а остало ће ићи лакше. Било је, природно, присутних и са опречним мишљењем. Они су уносили неповерење, сумњиво вртили главама и користили термине „младалачка пренагљеност”, „непромишљени кораци” и друго. Истicali су снагу окупатора и тиме негирали да се против њега може водити успешна борба. Њихова парола била је: „Чекати боља времена и ништа не предузимати што би изазвало сумњу окупатора.” Било је говора о потреби „чувања људи за боља времена”.

Било је неких који ни за какву револуционарну делатност нису хтели ни да чују. Радиша Томић, наредник-питомац Војне академије, родом из Пласковца, рекао је да се он „заклео краљу на верност и да ништа не може предузети без наређења владе и краља”. Он је био школски друг из гимназије многих студената, па и Милића. Милић је желео да искористи његово војничко знање. И раније му је била позната његова „тврдоглавост”, али је ипак рачунао да ће се некако „преломити”. Међутим, после жустрог објашњавања Томић је, пропраћен повицима „уа”, напустио скуп.

Било је и других погледа. Један студент Академије ликовне уметности говорио је о хуманизму. Он је јадиковао над „злом судбином људског рода”, проклињао фашизам, али је из тога свега следио закључак: „Крви је доста, треба се помирити са постојећим стањем и чекати боља времена. Ваљда ће неко у свету успети да размрси клупко историје.” Он није био упоран у дискусији. Говорио је само „као полемичар”, јер му се „душа буни против насиља”.

На крају је говорио и Вујановић. Рекао је да овај излет не треба схватити као скуп у Орашцу 1804. године. Циљ састанка је да се омладинци међусобно упознају и измене мисли о улози школске омладине у условима окупације. „Ако буде потребно, спремни смо и да при-

хватимо оружје" — рекао је на крају. Омладинци су поздравили Вујановићеве речи.

На растанку се заорила „Интернационала". Први пут у историји овога краја забрујала је на падинама Рудника пролетерска химна, а њене речи су се винуле Шумадијом као борбени зов.⁴⁹⁾

СУКОБ СТАРОГ И НОВОГ

Крајем маја дагоша су групе младића, међу којима је било и старијих људи, пролазиле кроз села, упућивале се у поља и шумарке и тамо се дуже задржавале. На повратку младићи су објашњавали селацима политичку ситуацију.

На тим скривеним скуповима читане су књиге и чланци напредних писаца и револуционара, а затим се дискутовало. Објашњаване су појаве које омладинцима нису биле јасне. Читалачке групе су убрзо постале масовна стеципга омладинаца и млађих људи. Група у Винчи имала је око тридесет омладинаца и млађих људи. Састанци су се одржавали недељом у забрану званом Голубица, на југоисточној ивици села. Ова група је располагала обилном литературом. Читане су разне књиге, а највише дело Николаја Островског „Како се калио челик", које је тих дана било веома популарно међу омладином, затим „Мати" Горког, „Добра земља" Перл Бак, илустровани часопис „Савјетски Савез у слици и речи" и друге. Вођене су и дискусије на разне теме.

У Аранђеловачком крају највише је била запажена активност омладине Аранђеловца, Лазаревца, Даросаве, Врбице, Брезовца, Винче, Трешњевице, Копљара, Страгара, Јеловика, Јарменоваца, Дудовице.

У неким селима (Трешњевица, Босућа, Шуме, Даросава, Мисача) радили су курсеви прве медицинске помоћи. У близини Доње Шаторње, код манастира Никоља, одржано је неколико инструктажа у руковању оружјем — пушком, револвером и ручном бомбом. Инструктори су били Предраг Димовић, пешадијски капетан југословенске војске, и Жика Новаковић, наредник-академац. Инструктажи су присуствовали омладинци из среза опленачког и орашачког, најчешће скојевци. Новаковић и Димовић су на шапирографу умножили неке одредбе из војних правила и поделили омладинцима. Народ се спремао за оружану борбу широм Шумадије.

Општинске хате, који су и раније већином били полицијски доушници, јер су себе сматрали „државним чиновницима", остали су то и под окупацијом. Будно су пратили држање и поступке истакнутих омладинаца и упозоравали их да се „окане опасне работе", али су о томе редовно извештавали и среске начелнике. Интензивна активност комуниста, скојеваца и других напредних људи допринела је да је народ почео да се ослобађа море која га је била притисла. Вратило му се самопоуздање и вера у будућност. Комунистичка партија је указивала народу којим путем треба да крене.

*' Састанак омладине код Страгара није организовало ОП за Аранђеловац. Организовали су га омладинци који су се бавили агитационо-пропагандним радом са циљем да активирају што већи број средњошколске омладине. Међутим, сасвим је могуће да су Анђа Милосављевић и Радомир Илић, руководиоци СКОЈ-а, знали за овај скуп, на коме је иначе било доста скојеваца.

Половином јуна 1941. године расположење народа Шумадије и његов однос према окупационим властима били су такви да је то деловало узнемирујуће на команданте немачких гарнизона и команданте округа. Среске власти су биле задужене да прикупљају храну на бази прописаних дажбина, или да је откупљују за немачке марке. Сваки срез је био дужан да испуни утврђени план достављен из банских управа. Међутим, ти планови до краја маја били су испуњени једва петнаест до двадесет посто. Команданти немачких гарнизона били су по својој линији одговорни за извршење планова прикупљања хране. Али, они су били немоћни, а нису могли да се директно мешају. Зато су тражили упутство од виших команди како да поступе.

Нису били узнемирени само крајскокоманданти, већ и шеф Управног штаба доктор Турнер и командант окупационих трупа генерал-мајор противавионске артиљерије Шредер. Са свих страна су стицали узнемиравајући извештаји. Сви су они говорили да је противнемачка пропаганда из дана у дан све јача. Иступање против немачких војника и представника Ахимовићеве администрације била су све чешћа. У вишим круговима окупатора јачало је уверење да постојећи систем окупације није довољно ефикасан и да не одговара приликама у Шумадији. У Управном штабу и штабу команданта окупационих трупа вођене су дуге и жучне расправе о мерама које треба предузети. Неким од тих расправа присуствовао је и командант немачких трупа на Југоистоку фелдмаршал Лист. Шеф Управног штаба државни саветник Харолд Турнер био је за „тактизирање“. Он је предлагао да се избегну директни брутални поступци према становништву, нарочито у виду масовних репресалија и одмазде, и да се обрачуна с нелојалним елементима врши преко домаће полиције, и то по постојећим антикомунистичким законима старе Југославије.

Командант немачких оружаних снага за Југоисток, фелдмаршал Лист, није делио то мишљење. Он је сматрао да треба употребити силу и овако је образлагао свој став: „Овај народ је примитиван, привикао је да се са њим строго и сурово поступа. Само тада, ако осети страх од силе, може да постане беспрекорно послушан. Свако коректно понашање склон је да тумачи као слабост власти и тада је склон бунту.“⁴⁰

Ово мишљење је прихваћено као наређење. По њему је разрађен окупациони статус Србије, по коме је било дозвољено масовно мучење и убијање патриота.

⁴⁰ Дослован цитат из једног Листовог извештаја у јуну 1941. Директивом бр. 9 немачке Врховне команде (ОКВ) од 9. јуна 1941. године фелдмаршал Лист постављен је за команданта трупа Југоистока. Под његовом командом налазиле су се и окупационе трупе у Србији. Истом директивом је за команданта окупационих снага у Србији постављен генерал Шредер (*Зборник, књ. I, стр. 335, док 35*). Први командант немачких окупационих трупа у Србији био је генерал-мајор Хелмут Ферстер. Он је у мају постављен за команданта 718. дивизије а на његово место је дошао генерал-мајор артиљерије Паул Бадер. Бадера је заменио Шредер. Тек у јуну почиње да функционише потпуно изграђени систем окупације. Поред 704, 714, 717. немачке дивизије које су биле стационарне у Србији, Шредеру је била потчињена још и 718. дивизија која је контролисала источну Босну и Срем.

Листова схватања убрзо су почела да се спроводе у дело. Улице и надлежства преплавиле су плакате на којима је писало:

„Срби!

За сваког убијеног немачког војника биће стрељано 100 мушкараца!"

Отпор у прикупљању хране није био једини отпор на који су Немци наилазили у Србији. Снажни колектив Војнотехничког завода у Крагујевцу, који је имао око 12 000 запослених, отказао је послушност окупатору. На посао је долазило око 400 радника. Била су узалудна сва настојања Немаца да врате раднике на посао. Немци су били принуђени да доведу своје мајсторе и демонтирају фабрику.

Отпор радника испољен је и у Јагодини, Смедереву, Смедеревској Паланци, и неким другим местима. Регистровани су и напади на немачке војнике.⁵¹

Половином јуна 1941. године дошло је до значајних структуралних и персоналних измена у окупационом систему Србије па и Шумадије. Шеснаестог јуна Србија је изашла из надлежности 2. немачке армије којом је командовао генерал Вајкс и потпала је под команду фелдмаршала Листа, команданта немачких трупа на Југоистоку, чије се командно место налазило у Солуну. Дивизије Прве оклопне групе замењене су са четири такозване посадне дивизије које су биле потчињене команданту 65. више команде за специјалну употребу генерал-мајору Лудвигу Шредеру. Генерал Шредер је гарнизонирао своје јединице на простору уже Србије, Баната, Срема и северног дела Косова, где је живело 4,5 милиона становника. Ова просторија је била подељена на 4 војно-управне области којима су руководили одговарајуће команде зване фелдкомандантуре. Шумадајом је руководила фелдкомандантура ФК-610 са седиштем у Смедереву, а делом ФК-559 са седиштем у Београду. Остале две команде (ФК-809 и ФК-816) налазиле су се у Нишу и Ужицу. Свака од ових команди имала је у свом саставу командни део који је био надлежан за војна питања и управни део — за цивилне послове. Под непосредном командом су имали још војни суд, вод фелдјандармерије (војна полиција) и такозвани ландесшицен баталјон. Овим командама су биле потчињене 2—4 окружне команде (Крајскомандантуре) које су такође имале војни суд и вод полиције. Њима је био подређен одговарајући број команди места и команди срезова којих је у оквиру окупационог система било укупно сто. Целокупним окупационим системом руководио је, Војно-управни штаб команданта Србије на челу са доктором Харолдом Турнером.⁵²

" Половином јуна акције против окупатора добијале су две оштрије форме. Према једном немачком извештају од 15. јуна (извештај команданта гарнизона из Младеновца, док. бр. 5, Ф-1, к 44-А, ВИИ ЈНА), мештани Сопота спремали су се да разоружају немачку патролу. Један потказивач је о томе обавестио Немце и намера је осујетљена.

" Војноуправни штаб команданта Србије формиран је 22. априла. Имао је тада 726 људи (војних и цивилних лица). Њему је био потчињен један баталјон фелдјандармерије који је по четама и водовима придодат територијалним командама. Ниже структуре су развијене у јуну, када су смењене оперативне јединице које су контролисале простор на специфичан начин (својим формацијским јединицама). Немци су успоставили систем окупације по већ утврђеном шаблону и пракси из европских земаља које су раније окупирали. Тако је и-

Командант 65. команде за специјалну употребу, (командант 65. корпуса) генерал Шредер, био је командант окупационих трупа у Србији. Он је дошао у Београд пре својих дивизија (4. јуна) да би се упознао са приликама и примио дужност од свог претходника генерала Бадера. Територију Шумадије контролисале су три команде (крајскокомандантуре) са седиштем у Београду, Крагујевцу и Смедереву. У почетку су постојале команде места само у већим местима: Крагујевцу, Смедеревској Паланци, Јагодини, Младеновцу. После доласка специјалних трупа, формиране су команде места у Лазаревцу, Аранђеловцу, Тополи и Горњем Милановцу.

Београдска обласна команда (ФК-559) имала је 592. ландсшицен батал>он јачине око 1 000 људи (5 чета по 200 људи). Свака чета је имала само један пушкомитраљез. Батал>он је био попуњен људима старијих година, а намењен је првенствено за обезбеђење логора и индустријских објеката. (Није располагао транспортним средствима). Команда овог батал>она налазила се у Крагујевцу, а њене чете су биле гарнизониране у више места (Београду, Младеновцу, Горњем Милановцу). Формирани су и логори у Београду, Смедеревској Паланци и Крагујевцу.

Команда немачке 714. посадне дивизије („специјалне намене“) на челу са командантом генерал-мајором Фридрихом фон Шталом стигла је у Тополу 8. јуна. Ова дивизија је формирана у Прагу половином маја, а имала је у свом саставу два пука пешадије, артиљеријски дивизион, и приштапске јединице. Била је то на брзину скупљена јединица, попуњена људством старијим од 40 година, без тешке технике, са мало аутоматског наоружања, без моторизације. Њене маневарске и борбене могућности биле су мале.

Командант 714. дивизије специјалне намене генерал фон Штал није био млад, али његово право држање и енергични покрети одавали су снагу и виталност. Пре доласка у Шумадију, налазио се на дужности у окупираној Чешкој. У подручјима над којима је владао живот је текао нормално и у духу виших власти. За њега се говорило да се „вешто прилагођава конкретним приликама“. Захвал>ујући таквој својој репутацији, он је и кренуо са својом дивизијом, састављеном од Аустријанаца и нешто Словака већ зрелих година, да „управља над српским Пијемонтом“. Штал је свој долазак у Шумадију схватио као указану част — признање за његов ранији рад — и одмах је почео да се озбиљно припрема за нову дужност. Прво

хов Управни штаб обједињавао политичку и војну власт, и замењивао владу у сжупираној земљи. Отуда је разумљиво што се на челу једне такве институције налазила личност као што јебио доктор Харолд Турнер, с титулом државног саветника и чином генерал-лајтнанта. Задатак војске је био да обезбеди функционисање система окупације а да се директно ангажује кад се за то укаже потреба. Када су јединице такозваног Првог оперативног ешалона напустиле Србију, на њихово место су дошле посадне дивизије попуњене старијим годиштима са смањеним бројним стањем, редуцираном формацијом и слабијим наоружањем. За руковање посадним дивизијама формирана је Виша команда за специјалну употребу — 65, у ствари команда корпуса. Командант корпуса био је потчињен претпостављеној војној команди а према шефу Управног штаба односно се као према себи равном. Виша команда за специјалну употребу — 65 (65. корпус) почела је потпуно да функционише тек у другој половини јуна.

је прикупио литературу о Шумадији. Желео је да упозна њену географију, природна богатства, њене људе — њихову историју и менталитет. Када је на челу колоне 721. пука своје дивизије стигао у Тополу, знао је о Шумадији, о њеним устанцима и Карађорђу — „великом сељачком генералу" — много.

Шталов задатак је био да закрпи прве пукотине које су се тек могле назрети на зидовима „нове Европе". Немци су примопредају дужности вршили са урођеном педантношћу. Од опште политичке ситуације, преко економске, до прилика у градовима Шумадије, а посебно у Тополи, Штал је са свим детаљима био упознат. Масовно неизвршавање обавеза становништва у погледу предаје жита и меса за немачку војску, као и појачана антинемачка пропаганда чији су организатори били комунисти, помутили су Шталово расположење из дана када је стигао на Опленец. На лицу му се појавила сенка забринутости. Егелзер му је предао много нерешених питања. Стотине вагона планиране пшенице и кукуруза нису били прикупљени, велики списак сумњивих људи и „комунистичких елемената" био му је достављен, али ни један од тих није био ухваћен. У једном поверљивом извештају, који је био послат са терена месном обавештајном центру, говорило се да у околним селима има извештан број официра бивше југословенске војске, који се нису пријављивали месним властима. Ту је стајало да се у околини налази и један официр војске „Црвене Шпаније". Овај део извештаја био је подвучен црвеном оловком. Још нека имена такође су била подвучена црвеном оловком.

„Изгледа да је то све што су ови до сада учинили за ствар Рајха" рекао је генерал свом ађутанту када је завршио примопредају дужности.⁵³

Смена се извршила уз све уобичајене церемоније. Те вечери су у хотелу на Опленцу официри обеју дивизија имали заједнички банкет. Музике обеју јединица наизменично су свирале бојне маршеве. На тераси хотела официри су певали. Одјекивала је мелодија „Лили Марлен". Звуци песме и музике испуњавали су топлу јунску ноћ. Столови су се купали у опленачком вину, а чаше трештале по поду и зидовима.

Генерали су седели одвојено и посматрали раздрагану гомилу својих потчињених. Ни један ни други нису били нарочито расположени. Вино као да није могло да на њима испољи свој „благодотворни" утицај. Егелзер је хвалио Шумадију и Опленец. Говорио је Шталу како је част за команданта немачких дивизија на територији Србије да управља овим подручјем одакле потиче династија Карађорђевића. Он му је завидео што ће се овде лепо одморити, јер, „бар до сада није било знакова који намећу потребу већег ангажовања." Штал се конвенционално смеикао. Осећао је да његов колега не говори искрено, и да се чак потајно радује што напушта овај крај. Пожелео му је срећан пут, нове успехе и славу на бојном пољу. Егелзера, коме је већ било преко 50 година, није много привлачило бојно поље и војничка слава. Више је волео да слуша музику Баха у свом родном

“) Дијалози и размишљања Немаца изложени у овој књизи рађени су на основу саслушања припадника немачке команде места у Тополи и других материјала са којима располаже СУП у Тополи.

граду на Мајни, него Вагнерове бојне маршеве и грување граната. О походу на Русију међу немачким официрима се навелико причало. То више није била тајна ни за капларе. Али томе се нико није радовао. И поред брзих успеха у Европи, и поред фантастичног веровања у „непогрешивост фирерове одлуке“, визија слома Наполеонове „Велике армије“ на руском простору бадала је сенку на борбени елан немачких официра. Та бескрајна и многољудна руска земља није била привлачна за „освајаче света“. Већина њих интимно је желела да је заобиђе и прескочи. Овом походу се није радовао ни генерал Егелзер. Али, то је било изван његове воље и моћи.

Те ноћи Егелзерова дивизија је напустила Тополу. Генерал Штал је са Опленца посматрао дугачку колону аутомобила чији су фарови светлуцали, да би се повремено стапали у дугу непрекидну светлосну траку. Колона се коначно изгубила. Циљ њеног марша био је Добруца. Млади момци, модерно опремљени, отишли су у возилима. Штал је остао са старцима и свега неколико камиона. Ни једног оклопног возила. Шумадија је поново утонула у таму. Однекуд из даљине допирала је жута светлост петролејске лампе, која је повремено нестајала и поново се јављала, као да је била на издисају. До генералових ушију допирало је завијање паса. Подилазила га је језа. Ни сам не знајући зашто, сетио се тада у одломцима превода једне српске народне песме: „Уста раја к'о из земље трава“ ... „Подиде се кука и мотика“ ... „Сваки своје побише субаше“. Испрекидане строфе ове песме јављале су се у сећању и нестајале. Када је, крећући према свом стану, прошао поред стражарнице, генерал је наредио командиру да удвоји страже.

Немачка 714. дивизија, чије су могућности биле скромне, добила је обиман задатак, како по простору, тако и по значају. Задатак од прворазредног значаја био је обезбеђење неометаног саобраћаја на железничкој прузи Београд — Солун и то на делу Младеновац — Ћуприја и на путу Београд — Светозарево на делу Младеновац — Светозарево, који је једини у Србији био асфалтиран и оспособљен за релативно брз аутомобилски саобраћај. Други важан задатак био је обезбеђење функционисања окупационог режима у целој Шумадији од Велике Мораве до Колубаре и од Дунава до Западне Мораве. Једина олакшица му је била што је 704. дивизија са седиштем штаба у Валчеву, обезбеђивала пругу између Београда и Младеновца. Али је ипак, зато, морао да деташује по једну чету у рејон Бора и јужни Банат. У таквој ситуацији Штал је сматрао најбољим решењем да штаб своје дивизије смести у Тополи, на Опленцу, да у Тополи задржи приштапске јединице дивизије и један пешадијски батаљон. Штаб 741. пука упутио је у Крагујевац с тим да тај пук образује гарнизоне, поред Крагујевца, још и у Горњем Милановцу и Јагодини, Штаб 721. пука упутио је у Велику Плану са задатком да обезбеђује пругу између Смедеревске Паланке и Светозарева, да у Тополи гарнизонира један батаљон, да у Аранђеловцу и Лазаревцу има по једну чету, а по једну чету да упути у рејон Бора и у јужни Банат. У Смедеревску Паланку упутио је 661. артиљеријски дивизион са задатком да обезбеђује железничку пругу између Младеновца и Паланке и контролише Доњу Јасеницу и ЈТепеницу.

Према прорачунима начелника штаба 714. дивизије мајора Функеа, све јединице дивизије, осим деташованих у Банату и Бору, могле су да се прикупе у ширем рејону Тополе за осам до десет часова.

За шефа команде која је руководила окупацијом на територији среза опленачког постављен је капетан Конопацки, познат као вешт у организацији власти на окупираним територијама и изналагању „праве мере“. Штал је сматрао да ће му он као Словен добро доћи као командант среза у коме се налазио штаб његове дивизије. Конопацки је за кратко време упознао органе власти Милана Аћимовића. Срески начелник му се није свидео, па је организовао контролу његовог рада и поступака.

На сличан начин су пристигле и остале две дивизије.⁵⁴ Командант 717. дивизије генерал-мајор Паул Хофман изабрао је за командно место Нишку Бању, а командант 704. дивизије генерал-мајор Хајнрих Боровски Ваљево. Четврта, 718. дивизија (командант генерал-мајор Јохан Форстер) упућена је у источну Босну и Срем. Извршена је смена јединица од 8. до 16 јуна. Ангажовањем бугарских јединица извршено је касније извесно померање јединица 717. дивизије на запад.

⁵⁴ Бројно стање немачких посадних дивизија кретало се око 8 000 људи. Два пешадијска пука имала су по три батаљона а баталли по три чете од по 150 до 200 људи. Пукови су имали још чету тешких оружја а у њеном саставу два до три вода тешких митраљеза (осам до дванаест митраљеза М. 34) и вод минобацача (четири до шест оруђа 81 мм). У саставу дивизије налази се још коњички ескадрон (150 до 200 коњаника), артиљеријски дивизион (две батерије по четири оруђа 105 мм); инжињеријска чета мешовитог састава; чета везе и јединица за обезбеђење штаба дивизије која је имала у свом саставу и вод противавионских митраљеза.

III глава

ДИЖУ СЕ ЗАСТАВЕ
СЛОБОДЕ